

SPREKEND EEN WESTBRABANDER 2

Dr. JAN STROOP

SPREKEND EEN WESTBRABANDER

Krantestukjes over dialectverschijnselen in West-Noord-Brabant

door
Dr. Jan Stroop

AMSTERDAM 1981

Ander werk van Jan Stroop

Paardebloem à la carte: over de Nederlandse benamingen voor Taraxacum officinale Web., Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie XXXVI, Amsterdam 1969

Bob Dylan bij benadering, Hoorn 1973 (samen met Jan Donkers)

Toelichting bij de Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland II, Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie XLVI, Amsterdam 1974

Popmuziek: kunst, cultuur of koopwaar; een dokumentatie, Amersfoort 1977

Molenaarstermen en molengeschiedenis; een onderzoek naar herkomst, ouderdom en verbreiding van de benamingen voor enkele molenonderdelen in verband met de geschiedenis van de water- en de windmolen in de Nederlanden, diss. Nijmegen (1977), tweede druk, Arnhem 1979

Sprekend een Westbrabander [1] Amsterdam ² 1980

58 7 . . .

Deze stukjes zijn eerder verschenen in Brabants Nieuwsblad te Roosendaal in de periode van 22 juni 1979 tot en met 22 mei 1981

© Jan Stroop

Editions Rodopi B.V., Amsterdam 1981

Printed in the Netherlands

ISBN: 90-6203-843-3

INHOUD

Voorwoord	7
0. Dialekt en geschiedenis; bij wijze van inleiding	9
1. <i>errebezies</i>	19
2. <i>stikkebezies</i>	21
3. <i>brembezies en frambozen</i>	23
4. <i>tolen</i>	25
5. <i>kijk-in-de-pot</i>	27
6. <i>vlier en flier</i>	29
7. <i>broennekels</i>	31
8. <i>bèjao</i>	33
9. <i>baomes</i>	35
10. <i>öpkes</i>	37
11. <i>sienter mèèrten</i>	39
12. <i>bökziek</i>	41
13. <i>bukenotjes</i>	43
14. <i>sint tommes, wa gifde</i>	45
15. <i>aare</i>	47
16. <i>kappetunie</i>	49
17. <i>aknaaien en akkederen</i>	51
18. <i>leut</i>	53
19. <i>ie→ei→ai</i>	55
20. <i>mèrel</i>	57
21. <i>annebroek</i>	59
22. <i>biediefke</i>	61
23. <i>smoor</i>	63
24. <i>echelstèèrt</i>	65
25. <i>regen en zo</i>	67
26. <i>de schalm</i>	69
27. <i>den örgelist</i>	71
28. <i>de köster</i>	73
29. <i>kernillisrozen</i>	75
30. <i>onkruid 1</i>	77
31. <i>onkruid 2</i>	79
32. <i>onkruid 3</i>	81
33. <i>merijntje gijzen</i>	83
34. <i>oe</i>	85

35.	<i>vaort</i>	87
36.	<i>blète</i>	89
37.	<i>tnegentig</i>	91
38.	<i>alles van tfaareke</i>	93
39.	<i>ooms en tantes</i>	95
40.	<i>taal en teken</i>	97
41.	<i>moons, mosgat, vöstergat</i>	99
42.	<i>spin en potein</i>	101
43.	<i>schelft en gebint</i>	103
44.	<i>zul</i>	105
45.	<i>r</i>	107
46.	<i>ongemak 1</i>	109
47.	<i>ongemak 2</i>	111
48.	<i>kinderspel 1</i>	113
49.	<i>kinderspel 2</i>	115
50.	<i>oudoe</i>	117
51.	Sociale aspecten van het dialekt in het werk van A.M. de Jong	119
	Bibliografie	138
	Herkomst van de illustraties	140

Voorwoord

Deze tweede verzameling krantestukjes verschilt in opzet niet van de eerste. Ook nu weer ging het mij vooral om zaken waarvan ik wist of vermoeden kon dat ze de Westbrabanders het meest zouden interesseren. Dat wil niet zeggen dat ik mezelf daarmee verloochend heb. Integendeel. Ik hou ook van oude, bijna vergeten gebruiken, voorwerpen en beroepen, ik ben ook Westbrabander en bovendien heb ik bij de keuze van mijn onderwerpen toch ook rekening gehouden met het antwoord op de vraag of ik er als taalkundige iets over te melden had. Dat laatste betekende trouwens wel vaak dat ik dankbaar gebruik heb gemaakt van onderzoeksresultaten van anderen, die voor vakgenoten geen onbekenden zijn. Eén naam moet ik noemen, die van Dr. A.A. Weijnen, die in zijn dissertatie bijna alles over het Brabants al gezegd heeft.

Dat ik bij het Westbrabantse gebied ook steeds het eiland Tolen gerekend heb, hangt samen met de verbreiding van de lezerskring van Brabants Nieuwsblad en anderzijds met de gedachte dat de Westbrabantse taalverschijnselen voor mijn lezers meer reliëf krijgen wanneer ze geplaatst worden tegenover het zo sterk verschillende Zeeuws van Tolen.

Niet in Brabants Nieuwsblad verschenen is het laatste, lange stuk over het dialect in het werk van A.M. de Jong, die met recht een Westbrabants auteur mag heten, juist omdat hij zoveel gesproken Westbrabants in zijn werk gedaan heeft. Belangrijke verbeteringen in het eerste stuk zijn het gevolg van opmerkingen van de heer W.A. van Ham, archivaris te Bergen op Zoom, die ik daarvoor graag dank zeg. Tenslotte een woord van dank aan mijn informanten in de ruimste zin en aan mijn critici die dat steeds geweest zijn in de vriendelijkste zin van het woord.

Amsterdam, oktober 1981

0. *Dialekt en geschiedenis; bij wijze van inleiding*

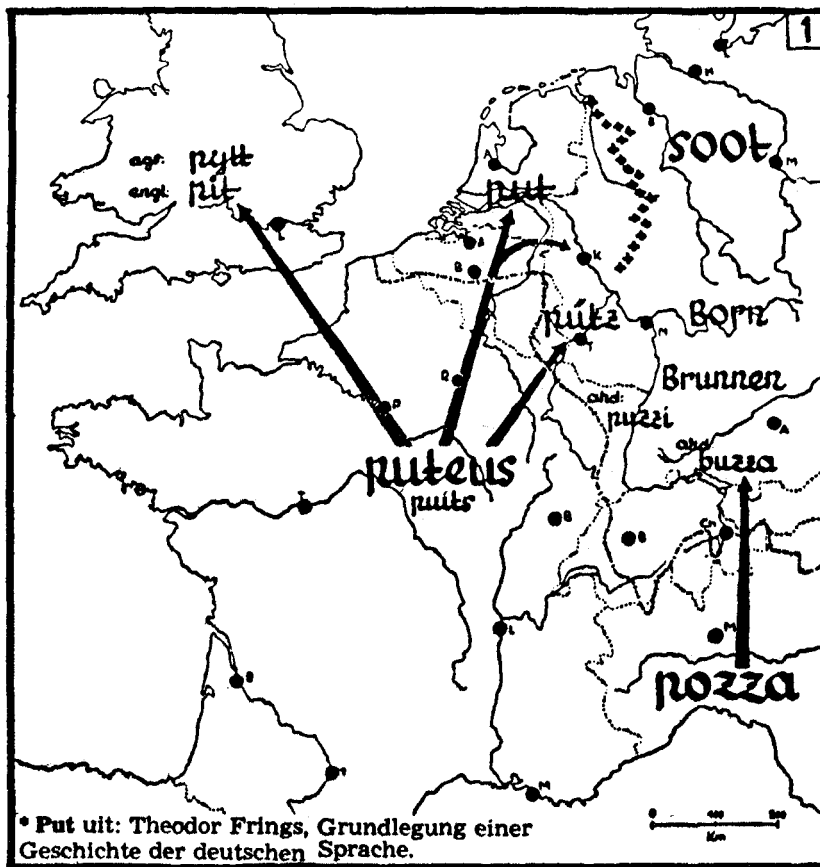
Dialekten en dus ook de Westbrabantse dialekten, vormen in velerlei opzichten de neerslag van een aantal uiteenlopende kulturele betrekkingen. Dat begint eigenlijk al vanaf de tijd dat onze streken waren bewoond. Dus in de pre- en protohistorie, die voor West-Brabant wel tot in de vroege Middeleeuwen doorloopt. De oudste teksten die uit dit gebied zijn overgeleverd, dateren uit de dertiende eeuw; ze zijn nog in het Latijn geschreven. Over de taal die de mensen in deze tijd spráken, zeggen die Latijnse geschriften natuurlijk niets. Maar ook als de moedertaal schrijftaal is geworden, valt uit de overgeleverde teksten nog niet zoveel over de omgangstaal op te maken.

Over die omgangstaal wil ik eerst iets duidelijk maken. Tot ongeveer 1600 werd in de Nederlanden niets anders gesproken dan wat wij tegenwoordig *dialekt* zouden noemen. Het woord *dialekt* bestond dan ook nog niet en evenmin zo iets als een kultuurtaal, een Algemeen Beschaafd Nederlands. Dialekten zijn dus niet – wat wel wordt gedacht – verbasteringen van het Algemene Nederlands. Integendeel: de kultuurtaal in Nederland moet worden beschouwd als een gedeeltelijk kunstmatig gekonstrueerde, gedeeltelijk langzaam groeiende taal, waaraan de dialekten in meer of mindere mate een bijdrage hebben geleverd.

De dialekten van nu zijn een direkte voortzetting van de omgangstaal vanaf de vroegste tijd. Dat wil niet zeggen dat ze geen veranderingen hebben ondergaan. Dat is juist wel gebeurd en veel meer ook dan alweer die kultuurtaal. Daarom ook zijn de dialekten van eminent belang voor de geschiedenis van de streek en dan vooral de geschiedenis van de zwijgende meerderheid. Ik bedoel in dit geval daarmee de mensen die wel praatten, maar die in politieke of militaire zaken niets te vertellen hadden. Met wie ze in aanraking kwamen, wat hen bezighield, wat ze deden, dat alles heeft zijn weerslag gevonden in de taal die ze spraken en die voor het grootste deel in onze dialekten bewaard gebleven is.

Laten we bij het begin beginnen. De dialecten van Nederland en het Nederlandstalige deel van België behoren tot de Germaanse taalfamilie. Om een paar voorbeelden te geven: het persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon enkelvoud is bij ons *ik* of *ikke* en dat is hetzelfde woord als in Groningen en Noord-Holland en Utrecht en ook hetzelfde als het iets veranderde Limburgse *ich*, dat ook de Duitse vorm is, verder als het Engelse *I* en het Zweedse *jag*.

Dit is één van de duizenden overeenkomsten die er aan te wijzen zijn tussen de genoemde talen en dialecten. Eigenlijk is dat al een geschiedkundig feit, want het wil zeggen dat al die talen en dus de sprekers ervan iets met elkaar te maken gehad moeten hebben. Wat en wanneer en hoe is een andere kwestie, maar het kan geen toeval

zijn dat al die talen vanaf het ogenblik dat ze bekend zijn de woorden *hand, voet, vader, moeder, broer* kennen en nog honderden meer, in dezelfde betekenissen als die woorden ook bij ons hebben.

De geschiedkundige waarde van zulke taalkundige feiten wordt van meer belang naarmate er tegenstellingen blijken te bestaan; die tonen namelijk dat talen verschillende ontwikkelingen hebben doorgemaakt. Zulke tegenstellingen beginnen te ontstaan als bepaalde gedeelten van de Nederlanden in aanraking komen met de Romeinse beschaving, die een groot aantal materiële vernieuwingen met zich meebracht. En die door de inheemse bevolking mét hun benamingen werden overgenomen: *kelder, zolder, muur, put, keuken* zijn enkele van de vele woorden die onze voorouders van de Latijnsprekenden hebben geleerd (zie kaartje 1).

Deze woorden zijn via de dialecten ook in het Algemene Nederlands terecht gekomen, maar er zijn daarnaast ook Romeinse leenwoorden die tot de zuidelijke gebieden beperkt zijn gebleven. Van deze groep woorden is in West-Brabant maar weinig te merken, wat in overeenstemming is met de vrijwel volledige afwezigheid van archeologische vondsten uit de Romeinse tijd.

Dat wil niet zeggen dat er in de Westbrabantse dialecten geen Latijn voorkomt, maar dat moet dan toch zijn van ná de eigenlijke Romeinse tijd, dus van na 500 ongeveer, wanneer men gaat spreken van Romaans. Een voorbeeld van een Romaans leenwoord dat zoals de meeste alleen ten zuiden van de grote rivieren voorkomt, is *speld*, waarmee speciaal een speld werd bedoeld die de slippen van een omslagdoek bijeen hield.

Een andere groep leenwoorden vormen de woorden die uit het geschreven geleerden-Latijn van de Middeleeuwen afkomstig zijn. Benamingen voor lichaamsdelen, planten en ziektes. Woorden als *kolder* en *kater* die teruggaan resp. op *cholera* en *catarrh*, zijn alweer via de dialecten deel gaan uitmaken van de kultuurtaal.

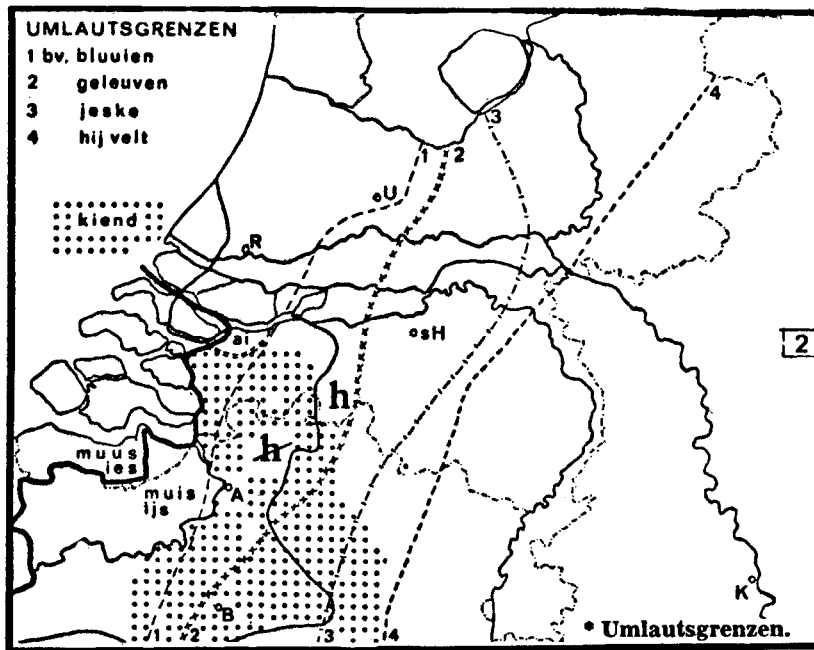
Samenvattend kunnen we zeggen dat de Nederlandse dialecten een groot aantal leenwoorden uit de Latinitas hebben opgenomen die een eeuwenlange kulturele invloed weerspiegelen, maar verschillen of tegenstellingen hebben die woorden in het Westbrabantse gebied niet teweeg gebracht.

Er is ook een aantal taalverschijnselen te melden dat niet tot het hele zuiden van het Nederlandse taalgebied behoort, maar juist alleen in West-Brabant voorkomt of het Westbrabantse taalland-

schap mede helpt bepalen.

Zo is er de benaming *stouw* voor een troep dieren en *vost* voor de wreef van de voet, die alleen in West-Brabant voorkomen én in Zeeland en die daarmee wijzen op een taalkundige band tussen beide gebieden. Dat die band al lang bestaan moet hebben, bewijzen bepaalde onderdelen in plaatsnamen die zowel Zeeuws als Westbrabants zijn: plaatsnamen zijn in de regel zeer oud en ze bewaren ook vaak woord- en klankelementen die in de levende taal allang zijn verdwenen. Zo'n oud toponymisch element is *drecht* dat we kennen in *Ossendrecht*, *Woensdrecht*, *Berendrecht*, de oorspronkelijke naam van de *Eendracht*, die *Heendrecht* luidde, en in het Zeeuwse *drecht*, een veldnaam onder Biezelingse. Een nog duidelijker voorbeeld van Zeeuws-Brabantse overeenkomst biedt het woorddeel *-nis* of *-nes*, dat bijvoorbeeld in Oost-Brabant onbekend is, maar wel volop voorkomt in onze streek en in Zeeland, getuige: *Nispen*, *Hildernisse* (bij Woensdrecht), *Stavenisse*, *Scherpenisse*, *Renese* en *Nisse* op Zuid-Beveland.

Deze overeenkomst tussen West-Brabant en Zeeland plus vaak nog een veel groter westelijk gebied bestaat ook op het terrein van de klankleer, waarbij het mij dan vooral gaat om die klankovereen-

komsten die het gevolg zijn van *vernieuwingen*. Een heel bekende vernieuwing is die van het verdwijnen van de *h*, niet alleen midden-in een woord of op het wordeinde, maar ook aan het begin: *oontje, aande tuis, oepel op*, enz. (zie kaartje 2).

De tegenstelling die er door de Zeeuws-Brabantse eenheid toch al tussen West- en Oost-Brabant bestond, werd nog versterkt door een aantal vernieuwingen die juist de Oostbrabantse dialecten betroffen. De belangrijkste taalvernieuwing daar was het verschijnsel *umlaut*. Die umlaut *ö* is ongetwijfeld uit het Duits bekend. Men stelt het nu meestal zo voor dat al die umgelautete vormen zich als het ware als golven vanuit het kultuurcentrum Keulen verbreed hebben, zodat de oudste vormen het verst kwamen en de latere in een kleinere cirkel om Keulen hun begrenzing vonden (zie kaartje 2). Hoe dichter bij Keulen ook, hoe meer gevallen van umlaut. In de groep woorden die ik hierna laat volgen, zijn er drie waarbij de umlautsvormen nog verder westelijk zijn doorgedrongen, namelijk: *gruuien, bluuien* en *vruutte* (zie hiervoor verder nr. 34 in dit boekje). De taalsystemen gaan naarmate men verder naar het oosten gaat steeds meer op het systeem van het Duits gelijken. We kunnen dat beschouwen als een bewijs dat het hele proces van taalverandering van de umlaut, zoals zich dat in de Brabantse dialecten voordoet, zoal niet ontleend is aan de Rijnlandse dialecten, dan toch onder hun invloed moet zijn ontstaan.

Een belangrijk keerpunt in de verhouding tussen West-Brabant en Zeeland vormt de periode 1570-1590, toen beide gebieden van elkaar gescheiden raakten door overstromingen en militaire inundaties; het is de tijd van de 80-jarige oorlog. Deze gedwongen scheiding van West-Brabant en Zeeland vormt op zichzelf al een voldoende verklaring voor een aparte ontwikkeling, maar daar kwam nog bij dat de Westbrabanders steeds meer contact zochten met de grote Brabantse steden. Er zijn volop historische studies die duidelijk maken hoe intensief die contacten tussen vooral Bergen op Zoom en Antwerpen wel zijn geweest. Contacten die ook hun vruchten afwierpen in de omgeving. Niet alleen stoffelijke goederen verrieden de toenemende invloed van Antwerpen, ook de taal begon er sporen van te vertonen. Opvallende sporen, want in Antwerpen deden zich taalvernieuwingen voor, van een vergelijkbaar belang en omvang als de umlaut.

Bernard van de Putte, IJsvermaak op de Schelde (houtsnede, 1563).

De belangrijkste van die Antwerpse vernieuwingen bestaan er uit dat éénklanken, op een zeker ogenblik of geleidelijk -aan, uitgesproken werden als tweeklanken (diftongering). Zo'n éénklank is bijvoorbeeld de *ie* die u in Zeeland hoort in *diek*, *kiesen*, *Iezendieke*, *lief*, *mien*, *kriegen* en vele meer. Deze uitspraak van de klank, die wij tegenwoordig lange *ij* noemen, was vroeger in het hele Nederlandse taalgebied de enig voorkomende. Ook in West-Brabant: het oude Kiek-in-de-pot in Bergen op Zoom legt er nog getuigenis van af. Die lange *ie* nu ging klinken als *ij*, en wel in de spraak van mensen die aanzien genoten, d.w.z. de Antwerpse stedelingen. De nieuwe uitspraak verwierf daardoor meteen prestige en had succes. Bij de lange *uu* was het al niet anders: dezelfde wijziging in artikulation die de *ie* deed veranderen, veranderde ook de *uu* en wel in de tweeklank *ui*: *huus* werd *huis*, *uut* werd *uit*. Er bleven een paar uitzonderingen tot op de dag van vandaag: *ruken* bleef *ruken* en *suker* bleef *suker*.

Uit overgeleverde teksten is gemakkelijk op te maken dat deze verandering in uitspraak in Antwerpen is begonnen. De diftongering van zowel *ie* als *uu* verschijnt in Antwerpse teksten uit de 15e eeuw; in West-Brabant heb ik de eerste aanwijzingen gevonden in de 17e eeuw (meer over diftongering van *î* in nr. 5 en 19).

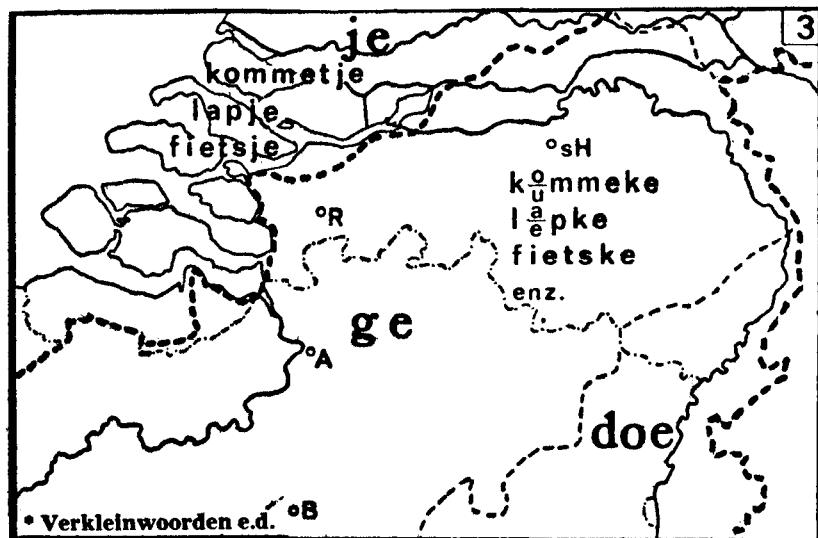
De westgrens van de diftongering van *ie* en *uu* loopt bij alle woorden precies langs dezelfde lijn (zie kaartje 2). Die grenslijn is daarmee van uitzonderlijk historisch belang. Hij toont namelijk aan dat er op het moment dat deze taalverandering zich in onze streken presenteerde, er totaal geen contacten meer bestonden tussen West-Brabant en Zeeland. Sinds het begin van de 80-jarige oorlog (1568) was de politieke opstand tegen Spanje gepaard gegaan met vaak geweldadige verbreiding van het protestantisme, zodanig dat vele plaatsen en gebieden werden gedwongen het protestantse geloof te aanvaarden. Dat was ook op Tolen gebeurd en wel zo dat de mensen op de duur toch vervreemden van het gebied waar ze vroeger zoveel contact mee hadden gehad. Die vervreemding werd natuurlijk nog vergroot doordat de gebieden ook geografisch, door de al genoemde overstromingen, van elkaar losgeraakt waren. Juist in die periode deed de diftongerende Antwerpse uitspraak hier opgeld.

Dat zo'n religieuze tegenstelling werkelijk als een ijzeren gordijn kan werken, is nog duidelijker te zien aan de ontwikkeling van Zeeuws-Vlaanderen. Hulst doet met de diftongering mee – is altijd op Antwerpen georiënteerd geweest – Axel niet. Beide plaatsen liggen opvallend dicht bij elkaar; ze worden van elkaar gescheiden door een godsdienstige scheidslijn die tot gevolg heeft gehad een net zo sterke taalgrens als tussen Bergen op Zoom en Tolen bestaat.

Er zijn nog heel wat meer taalverschijnselen in de Westbrabantse dialecten die de Antwerpse invloed bewijzen. Zo is er de uitspraak *ie* voor de Nederlandse *i* in: *wiet*, *wiesselen* en vooral in woorden als *kiend*, *wienter*, *splienter*, *tientelen*, waarbij de *ie* wordt gevolgd door een *nd*-kombinatie (zie kaartje 2 en nr. 28 en 29 in *Sprekend een Westbrabander* 1).

Antwerps-Brabants is ook de vorm *gij* en *degij* van het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon, en de vele verkleinwoorden op *-ke*: *kommeke*, *manneke*, *keske*, *fietske*, enz. (zie kaartje 3).

De taalelementen die de Westbrabantse dialecten aan het Antwerpse hebben ontleend, zijn zo talrijk dat het niet vreemd is dat de taalkundigen eerder het Westbrabants als typisch Brabants willen beschouwen dan het Oostbrabants. Immers Antwerpen behoorde met Brussel tot de voornaamste steden in het hertogdom Brabant, die Brabant bij uitstek mogen heten. Het Antwerps is dat dan ook en de gebieden die veel Antwerps in hun taal hebben, zijn

dus meer Brabants dan de gebieden die dat niet hebben.

Zoveel Antwerps is er in het Westbrabants dat we misschien aan een bijzondere oorzaak moeten denken en verband mogen leggen met de emigratie op het eind van de 16e eeuw van de oorspronkelijke bevolking, die haar heil zocht in Holland en op de Zeeuwse eilanden. Het praktisch ontvolkte gebied werd later nl. weer bevolkt door mensen die uit de Antwerpse Kempen kwamen. Als er in de toekomst meer bekend wordt over deze volksverhuizing zal dat ongetwijfeld een heel nieuw licht werpen op de geschiedenis en de taalontwikkeling van ons gewest in deze roerige periode.

Er is overigens nog één taalgebied dat zijn invloed op de dialecten van West-Brabant heeft gehad en wel het Hollandse. Die invloed is zeer sterk aanwezig in het gebied dat we de Westhoek noemen. Dat gebied is in de tijd van 1500 tot het begin van de 17e eeuw bij gedeeltes bedijkt en vervolgens bewoond. De bewoners hadden een verschillende herkomst, afhankelijk van hun maatschappelijke positie. De boeren-landeigenaars kwamen uit Holland en Zeeland, de landarbeiders uit de Brabantse zandstreek. Deze sociale verhouding herinnert sterk aan die in andere inpolderingsgebieden van de 17e eeuw. Ik denk nu speciaal aan het Friese Bildt, waar de relatie tussen de Hollandse landeigenaren en de Friese landarbeiders geleid heeft tot een dialect dat Hollands en niet Fries is, ook al waren de Friezen in de meerderheid; in zijn klas

sieke boek “De Hollandsche Expansie” heeft Dr. G.G. Kloeke aangetoond dat juist het prestige van de Hollanders verantwoordelijk is voor deze opmerkelijke taalsituatie.

Het lijkt erop dat zich in de Westbrabantse Westhoek een soortgelijke ontwikkeling voorgedaan heeft: de taal is er nu immers Hollands en niet Brabants, ook al zullen de voorouders van de huidige bewoners in meerderheid Brabanders geweest zijn. Ook buiten de eigenlijke Westhoek is wel iets van die Hollandse invloed te merken, wat gezien de sociale status van de sprekers van die taal niet hoeft te verbazen. Een mooi voorbeeld is het gebruik van *jij* in Steenberg, waar oorspronkelijk ook het goed-Brabantse *gij* gebruikt moet zijn. Het Hollandse karakter van de Westhoek zelf manifesteert zich het duidelijkst in de diftong *ai* voor de lange *ij*: *kaike* en *blaive* (zie kaartje 2).

Wie de dialecten wil beschouwen onder de titel *dialekt en geschiedenis* zou kunnen menen dat hij klaar is als – zeg maar – de 20e eeuw is aangebroken. Vanaf die tijd immers zien we – zegt men – de dialecten steeds verder achteruit gaan; op de duur zullen ze zeker niet meer van belang zijn. Niet voor de taalkunde en nog minder voor de geschiedenis. Dat laatste is zeker waar, nu er zoveel andere middelen zijn om feiten uit het recente verleden te achterhalen.

Toch is er in de geschiedeniswetenschap een ontwikkeling begonnen die ook aan het dialect, voor zo ver het funktioneert als moedertaal een onverwachte betekenis geeft. Ik doel op de tak van de tegenwoordige geschiedschrijving die *oral history* genoemd wordt en die behelst de geschiedschrijving op basis van mondelinge getuigenissen van mensen die zelf niet in staat zijn hun herinneringen in de vorm van memoires neer te schrijven. In Nederland zijn ook al enkele voorbeelden van zulke *oral history* te noemen: het boek *Mijnwerkers* door Wim Nijsten e.a. en *Landarbeiders* door Kees Slager.

Deze boeken bevatten de historie van een aantal Limburgse en Zeeuwse arbeiders, zoals die aan de samenstellers verteld is. Ongetwijfeld niet helemaal precies zoals ze verteld is, want de zeggelieden hebben dialect gesproken en daarvan merken we in beide boeken weinig of niets. Toch kan ik uit eigen ervaring zeggen dat zulke verhalen gesproken in de moedertaal oneindig veel authentieker zijn dan in mooie letters op wit papier. Gelukkig wordt in

de *oral history* ook steeds meer gebruik gemaakt van de bandrekorder en worden gemaakte opnames bewaard voor latere onderzoekers.

De hier bedoelde soort geschiedwetenschap richt haar belangstelling niet in de eerste plaats op de grote gebeurtenissen, maar op de wederwaardigheden van gewone mensen, de mensen 'van onderen'. Daarmee komt ze onmiddellijk in de buurt van de dialectkunde, die zich interesseert voor de taalverandering in de samenleving, in eerste instantie ook weer de taal van de gewone mensen en juist niet de taal 'van boven' of de Standaardtaal. Het raakpunt van beide wetenschappen wordt zelfs een raakvlak als we bedenken dat ook nu de maatschappelijke veranderingen zich direkt in de taal manifesteren. Dialectologen hebben taalveranderingen in het recente verleden door middel van bandopnames van vertellende dialektsprekers geregistreerd, en zij gaan daar mee door. Het zou me niets verbazen als juist ook onder historici belangstelling voor dit soort opnames zou ontstaan.

1. errebezies

Ze zijn er weer, lezen we in de advertenties en vele Westbrabanders zien het in hun eigen tuin. Het is het seizoen van de aardbeien. De planten zoals we die op het veld of in de tuin aantreffen, zijn trouwens ontstaan door kweek. Daarvoor waren er alleen wilde aardbeien, met hun veel kleinere vruchten. Ze schijnen er nog wel te zijn, maar vallen in het niet bij de grote massa tamme aardbeien. Wel zijn ze erin geslaagd hun benamingen op de tamme aardbeien over te dragen. De situa-

tie is wat die namen betreft in het Nederlandse taalgebied eigenlijk vrij eenvoudig: er zijn maar twee namentypen, namelijk *aardbei* en *frenze* of *freze*. Deze laatste twee varianten komen alleen voor op Walcheren, en in West-Zeeuws-Vlaanderen en de Belgische provincie West-Vlaanderen. Deze verbreiding in wat wel Kroon-Vlaanderen genoemd wordt, dat wil zeggen dat gedeelte dat eeuwenlang deel heeft uitgemaakt van het Franse koninkrijk, wijst er al op dat *frenze/freze* een ontlending is uit het Frans. Het is hetzelfde als *fraise*.

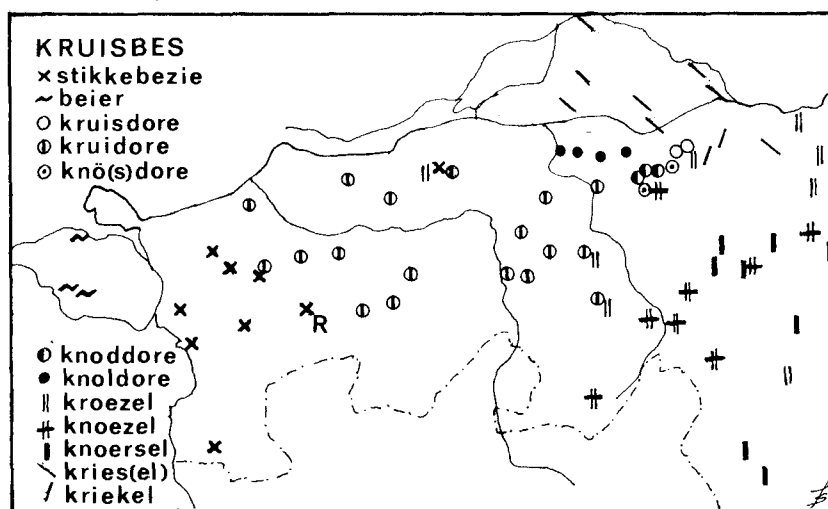
Errebezie is de Westbrabantse benaming voor de aardbei. Dat *bezie* is bij ons het gewone woord om bessen aan te duiden, denkt u maar aan *rooie bezies* en *stikkebezies*. De vorm *bezie* is ook strikt tot West-Brabant tot aan Tilburg beperkt gebleven. In Oost-Brabant en merkwaardigerwijs ook op Tolen is *bezem* de gebruikelijke vorm. Elders heet het *bees*, *beze* of *beer*, allemaal familie van elkaar en van allerlei varianten in andere talen. Het moet dus wel een oud woord zijn. Ook ons *bezie*, dat al in de 13e eeuw genoteerd is. Over die uitgang *-ie*, die we ook zien bij *zeissie* en *assie*, zou nog veel te zeggen zijn. Ik laat het nu bij de opmerking dat die

-ie door de taalkundigen als een bij uitstek Brabants verschijnsel beschouwd wordt.

Een andere tegenstelling tussen Oost-Brabant en Tolen tegenover West-Brabant is de uitspraak van het eerste woorddeel: dáár wordt *eer-* of *eerd-* gezegd, terwijl wij *erre-* of *er-* gebruiken, met een korte klinker dus. U denkt misschien dat het Westbrabants voor *aard-* altijd *er(re)-* kent, maar zo eenvoudig is het niet. Als ik me niet vergis zeggen we inderdaad *errebezies*, maar daartegenover *èèrepel* (aardappel) en *èèrdkaar* (aardkar, een tweewielige wagen om grond mee te vervoeren). Ik heb er eens over nagedacht hoe dat verschil binnen dit groepje woorden ontstaan kan zijn. Daarbij ging ik ervan uit dat de grondvorm waarschijnlijk *aardbezie* geweest is. Dat woord werd *èèrdbezie*, zoals *waard wèèrd* werd. Tussen *èèrd* en *bezie* verscheen vervolgens een overgangsklink: *èèrdebezie*. Deze vorm werd door assimilatie *èèrebezie*, dat verkort werd tot *errebezie*. Dit klinkt wel prachtig, maar het hele verhaal wordt toch weer twijfelachtig door het bestaan van de zogenaamde *Èèreweg* onder Wouw, want dat woord had ook tot *erreweg* moeten worden.

De vorm *aardbei* is in ons dialect ongebruikelijk, maar dat geldt niet zonder meer voor het tweede deel van het woord. Sommigen onder u kennen dat *bei* nog in de naam voor een tegenwoordig vrij zeldzame bessoort, namelijk de blauwe bosbes, die bij ons, en dan bedoel ik ook nu weer: alleen bij ons, *klokkebaaien* genoemd worden. Ik heb ze zelf nooit gezien, maar ik heb gelezen dat ze in de bossen rondom Breda veel voorkwamen en daar door vrouwen als een soort bijverdienste geplukt werden. De uitspraak *baaien* geeft aan dat de naam *klokkebaaien* uit het Antwerpse gebied is komen overwaaien. Weet een van de lezers wat dat *klokke* eigenlijk betekent? Van dat *baaien* is bekend dat het uit het Frans afkomstig is, waar *baie* de naam voor bes is.

En weet u wat u moet doen tegen de schade die door slakken aan de aardbeiplant wordt aangericht? Volgens het oude boekje over plantkunde waar ik ook de hierbij afgedrukte illustratie uit overgenomen heb, wordt aanbevolen 'het brengen van kikkers en padden op de aardbeziebedden'. Dat is in elk geval in veel opzichten een 'milieuvriendelijke' bestrijdingswijze.

2. *stikkebezies*

Ze zullen nu wel zo langzamerhand rijp zijn, de *stikkebezies* ofwel *kruisbessen*. Veel minder geliefd dan de aardbeien of rooie bessen, vormen ze juist voor de taalkundige heerlijke kost. Dat kunt u zien op het hierbij afgedrukte kaartje. Ik ken geen vrucht of plant waarvoor in West-Brabant zoveel verschillende namen bestaan als deze wat verwaarloosde kruisbes. Opvallend is ook hoe mooi die verschillende benamingen tegen elkaar zijn afgegrensd. We zullen ze nu allemaal even de revue laten passeren.

Ik begin maar met de naam die alleen in het westelijk deel van West-Brabant voorkomt, *stikkebezie*. Over het tweede voordeel, *bezie*, hebben we het al gehad in verband met *errebezie*, zodat ik daar niets meer over hoeft te zeggen. Wel wijs ik op het Toolse *beier*, dat de Zeeuwse variant is van *bes* en *bezie*. Het eerste woorddeel van *stikkebezie* is niet moeilijk te verstaan; het houdt ofwel verband met *stekel* of wel met het werkwoord *steken*. Deze laatste mogelijkheid lijkt mij de waarschijnlijkste omdat juist dat werkwoord vormen met *i* kent, bijv. in een zinnetje als *de zon stikt*. Waarom de kruisbes *stikkebezie* genoemd wordt, hoeft ik iemand

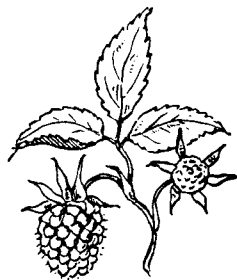
die die bessen wel eens geplukt heeft, niet te vertellen. Het is typisch een kwestie van gevoel, want kruisbesstruiken zijn uitgerust met flinke doorns.

Die doornachtigheid komt ook tot uitdrukking in een aantal andere kruisbesbenamingen, nl. de met *dore* gevormde. Het eerste woorddeel van de hele reeks samenstellingen met *dore* laat weer eens zien welke vreemde ontwikkelingen een woord in de loop der tijd kan ondergaan. We hebben daar al meer voorbeelden van gezien. Ik herinner aan *kruisnagel* dat in sommige plaatsen tot *kanarie* vervormd is. Bij de kruisbesbenamingen heeft prof. Weijnen aangetoond dat zelfs de vorm *knoldore* uiteindelijk ook ontstaan is uit *kruisdore*. Hij schetst de volgende ontwikkeling. *Kruisdore* werd tot *knösdore*, doordat *kr* veranderde in *kn*. *Knösdore* verloor zijn *s* (door assimilatie) en de *ö* werd *o*; resultaat: *knoddore*. Doordat de mensen dit woord op een bepaalde manier interpreteerden, gingen ze het uitspreken als *knoldore*. Het aardige is nu dat in de omgeving van Kaatsheuvel al deze stadia nog voorkomen.

Maar nu de betekenis van dat *kruis*-zelf. Dat woord kan hier onmogelijk 'kruis' betekenen, want er is aan de hele kruisbes geen kruis te bekennen. Ons *kruis* moet beschouwd worden als een variant van *kroes*, zoals er in de Nederlandse dialecten wel meer voorkomen. Dat *kroes* heeft weer te maken met het werkwoord *kroezen* dat 'behaard zijn' betekent. *Kroezel* is dus letterlijk 'behaarde', net als de vervormingen daarvan, *kroezel* en *knoersel*, al zullen de taalgebruikers zelf dat wel niet meer beseffen. Ook deze benamingen drukken weer een eigenschap uit die typisch is voor alleen de kruisbes.

Het meest problematisch is de naam *kries* of *kriezel*, die o.a. in het Land van Altena gebruikt wordt. Het is verleidelijk er ook een variant van *kroes* in te zien, maar een dergelijk paar, *oe* en *ie*, ken ik verder niet en daarom zoek ik naar een andere verklaring. Prof. Weijnen denkt aan het oude werkwoord *crissen* 'knappen', wat goed zou passen bij een vrucht die bij het eten met een ploffend geluidje openspringt. Een andere verklaring zou gevonden kunnen worden in *kriezel* dat een oud woord is voor kiezel. De naam zou dan wijzen op het opvallend groot aantal pitjes dat zich in de kruisbes bevindt, al moet ik toegeven dat die pitjes ook bij andere bessoorten wel worden aangetroffen. *Kriekel* is weer zo'n herinterpretatie van een vreemd geworden woord. In dit geval is een aansluiting gemaakt bij *kriek*, de ons ook bekende naam voor kers.

3. brembezies en frambozen

In voorafgaande stukjes hebben we vaak gevallen van ontlening uit het Frans besproken. Misschien hebt U zelfs weleens gedacht: alweer hetzelfde liedje, maar onze streek ligt nu eenmaal betrekkelijk dicht bij het Franse kultuurgebied, zodat het niet verwonderlijk is dat er wat woorden zijn komen overwaaien. Die ontleningen vinden hun verklaring voor een belangrijk deel in het kulturele overwicht dat het Frans en het Franse land in het verleden hebben gehad. Toch zijn er

ook wel enkele voorbeelden van woorden te noemen die het Frans juist aan het Nederlands ontleend heeft, de omgekeerde weg dus. Zo is daar het velen van u wel bekende *boulevard*, dat er zo Frans uitziet en ook algemeen als een Frans woord beschouwd wordt, ook al is er dan in Roosendaal een *boulevard*. In oorsprong is *boulevard* een Nederlands woord en luidde het *bolwerk*.

Een ander voorbeeld vinden we in de naam *framboos* voor de bleekrode vrucht van de frambozenstruik (*Rubus idaeus*). Zoals wij dat woord nu kennen is het een vernederlandsing van het Franse *framboise*, maar in een verder verleden had het Frans zijn woord ontleend aan het Nederlands, waar het *bram-bezie* was. Bij ontleningen tussen talen die geen familie van elkaar zijn, gebeuren er vaak vreemde dingen, denk aan *boulevard*, en zo is dat *bram-*, waarschijnlijk omdat dat woord de mensen in Frankrijk niets zei, omgevormd tot *fram-* en veranderde *bezie* in *boise*.

Bij het hier aangeduide ontleningsproces is er blijkbaar ook iets met de betekenis van het woord gebeurd, want tegenwoordig is er toch wel degelijk verschil tussen *brembezies* en *frambozen*, al behoren ze alle twee tot de familie der Rosaceeën, groeien ze alle

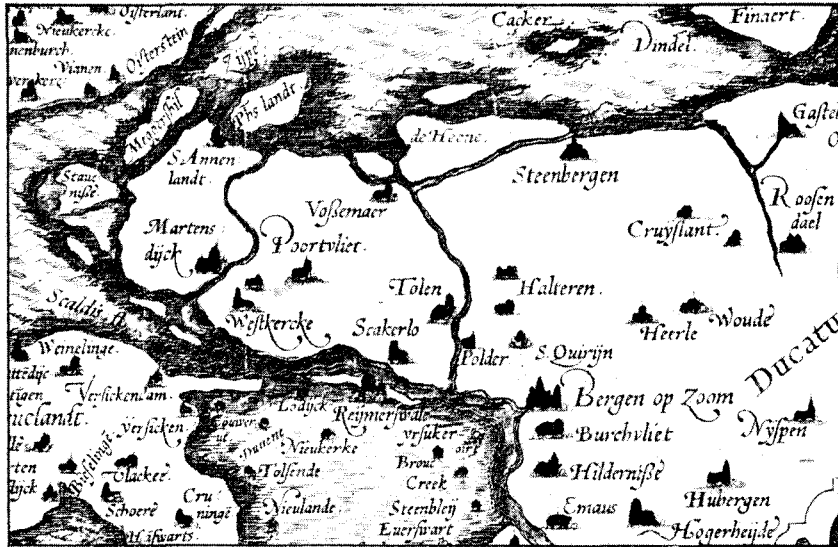
twee in het wild en lijken de vruchten in vorm sterk op elkaar. Ik vermoed dat, toen het Frans de oorspronkelijke *bram-bezie* uit het Nederlands of liever de Nederlandse dialecten overnam, dat woord de gemeenschappelijke naam was voor framboos en braambes samen; dat deze twee vruchten zowel als de struiken, niet van elkaar onderscheiden werden en dat er met andere woorden geen aparte naam voor de framboos bestond. Voor deze opvatting heb ik de navolgende argumenten.

Ten eerste betekent *bram* letterlijk 'doornstruik'. Dat is een naam die erg ongeschikt is om welke van de leden van de familie der Rosaceëen dan ook van de andere te onderscheiden: die 'roosachtigen' beschikken nl. allemaal wel over een soortement van stekels of doornen, de een meer dan de ander. Ten tweede is er voor framboos in het Nederlands taalgebied nooit een andere naam geweest dan juist *framboos*, maar omdat dat laatste nooit helemaal is na te gaan voeg ik er aan toe dat het Nederlands kennelijk geen eigen framboos-benaming bezat, anders was het 'Franse' *framboos* niet zo vlot en algemeen geaccepteerd.

De Franse taalgebruikers hebben dus — zo is mijn idee — de oorspronkelijke betekenis van dat oude *bram-bezie* gespecificeerd tot de naam voor de eigenlijke framboos en toen wij Nederlanders dat woord, maar dan in zijn verfranste gedaante, overnamen, kon ons *braambes*, *brembezie* e.d. gebruikt worden voor de eigenlijke braambes.

Van *framboos* bestaat geen opvallend specifiek Westbrabantse vorm, wel van *braambes* dat hier *brembezie* luidt. Deze variant is te beschouwen als een verkorte vorm van *brèembezie*, dat zelf doorumlaut uit *braambezie* was ontstaan (vergelijk *gèèf* naast *gaaf*). Het zal u hierom duidelijk zijn dat de naam *brembezie* niets te maken heeft met de *bremstruik* met zijn gele bloemen.

4. tolen

Met de titel van dit stukje bedoel ik niet wat u misschien op het eerste gezicht zou denken. Het gaat me namelijk niet om het eiland van die naam, maar toch ook weer wel. In mijn vroegere stukjes over het Westbrabants heb ik nogal eens opmerkingen gemaakt over Tholen en het dialect op Tholen. In mijn kopij spelde ik die namen aanvankelijk steeds zonder *h*, dus: *Tolen*. De redactie van onze krant vond dat vreemd, sterker nog: onjuist en ik moet toegeven dat ze volgens de huidige spellingsgebruiken volkomen gelijk had. Ik heb dan ook in 'verbetering' toegestemd en schrijf nu zelfs die *h*, behalve vandaag dan. Ik weet ondertussen dat de toekomst en het verleden mij in het gelijk zullen stellen.

Er is een ministeriële commissie aan het werk die een regeling ontwerpt voor de spelling van onze aardrijkskundige namen. Zo'n regeling bestaat in Nederland merkwaardig genoeg niet, anders dan in onze omringende buurlanden. Onze plaatsnamen hebben dus eenvoudig geen officiële spelling. Of ik nu *Rosendaal*, *Roosendaal*, *Rozendaal* dan wel – om het heel mooi te maken – *Roesendael*

schrijf, het heeft allemaal evenveel rechten. Daar zal in de toekomst verandering in komen als die nieuwe regeling van kracht wordt. Uit wat over het werk van die commissie bekend geworden is, valt op te maken dat ze veel rekening zal houden met de plaatselijke (korrekte) uitspraak van de naam. Vandaar dat het dwaze *Gorinchem* zeker plaats zal moeten maken voor *Gorkum* en *Rucphen* waarschijnlijk *Rukven* wordt. Een ander gegeven waar de plaatsnamencommissie veel waarde aan hecht is de oudste gebruikelijke spelling van een naam, omdat die meestal – gelet op betekenis en herkomst van zo'n naam – veel juister is.

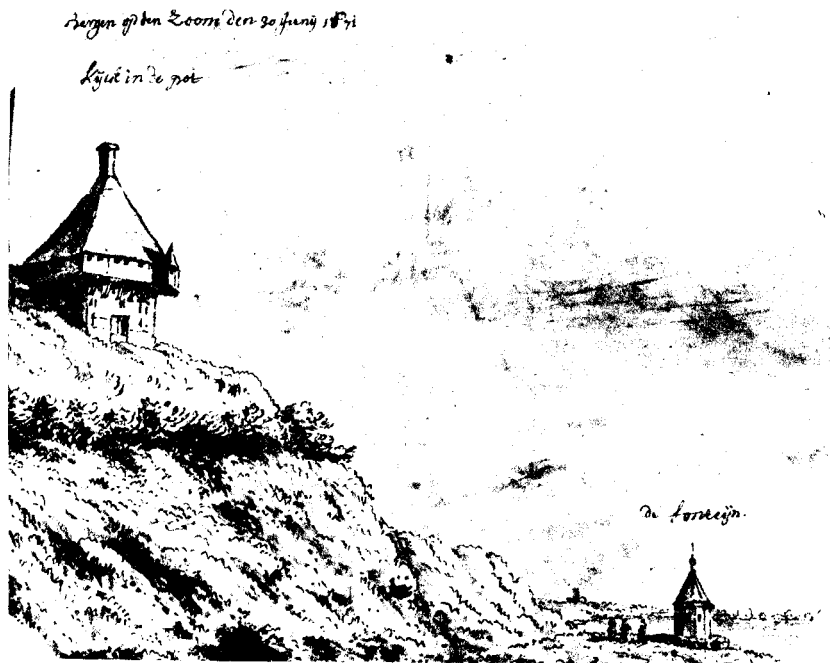
Ik ben bang dat de *h* in *Tholen* aan dit laatste principe ten offer zal moeten vallen en zal verdwijnen, temeer omdat die *h* geen enkele functie heeft of heeft gehad. Op vele (de meeste?) oude kaarten, zoals de kaart uit 1570 van Abraham Ortelius, waarvan hier een fragment is afgedrukt, wordt de plaatsnaam *Tolen* zonder *h* geschreven en dat is lange tijd zo gebleven. Op een zeker tijdstip duiken er ook vormen op mét *h* en die krijgen op den duur de overhand, waarschijnlijk omdat *Tholen* er zoveel ouderwets en geleerder uitziet dan *Tolen*.

De naam *Tolen* hangt, zoals u wellicht weet, samen met het woord voor tolheffing, die bepaalde soort belasting die in het verleden aan passerenden gevraagd werd ter erkenning van de territoriale rechten van de landheer.

Uit het grote artikel van Korneel Sloomans, oud-archivaris van Bergen op Zoom, over dit onderwerp, gepubliceerd in *Varia Historica Brabantica* I (1962) licht ik het volgende interessante citaat, afkomstig uit een privilegebrief van 1339: '(dat) den gemeenen poirteren (= gewone burgers) van der poort van Bergen op den Zom [toegestaan wordt] tolen vry te vairen met allen hueren eygenen goede (= goederen) voir bij onse tolen tot Yezekeroot ende anders alle tolenen die wij oft onse naecomlingen namaels leggen moichten'. Uit deze regels blijkt ten eerste dat *tolen* een enkelvoudig woord is, met als meervoud *tolenen*. Dit *tolen* is van het Latijnse *tolonium* dat 'tol' of 'tolhuis' betekent. Verder ziet u dat *tolen* zonder *h* geschreven wordt, ook al komen in de Middeleeuwen wel eens vormen mét *h* voor, maar nooit bij de plaatsnaam *Tolen*.

Er is ook geen ander Latijns leenwoord in het Nederlands dat na een *t* een *h* heeft, als die *h* niet ook in het Latijnse woord aanwezig was. Zolang het duurt, is *Tholen* op deze regel de enige uitzondering.

5. kijk-in-de-pot

Een van de vele historische plekjes in Bergen op Zoom, dat nu niet meer dezelfde gedaante heeft als in het verleden, is de plaats waar in 1628 op advies van stadhouder Frederik Hendrik een legerkamp werd ingericht ter verdediging van de zuidzijde van de stad. Die plek heette toen en heet nog altijd *Kijk-in-de-pot*. Misschien lijkt het wat vreemd dat een vlak terrein met zo'n naam wordt aangeduid, maar uw bevreemding verdwijnt stellig als u weet dat die veldnaam een afgeleide benaming is. Op de plaats waar dat legerkamp moest komen stond nl. een gebouwtje dat diende als een soort uitkijkpost. Dat gebouwtje ziet u links op de afbeelding uit 1671 en dat heette eigenlijk *Kijk-in-de-pot*, zoals er trouwens bijstaat.

Toch ben ik er nu nog niet helemaal, want van wat daar afgebeeld is, werd vroeger niet gezegd dat het *Kijk-in-de-pot* was, maar *een kijk-in-de-pot*. Met andere woorden *kijk-in-de-pot* was een soortnaam voor een bepaald type toren, zoals die her en der wer-

den neergezet. Iets dergelijks werd bij het beleg van Steenwijk in 1592 gebruikt: 'Eenen Torren die van Masten ghemaect was, op Wielen ..., dien sy een ... Kijck in den pot noemden: een inventie van ... Jan van den Cornput'. Zo'n torentje als in Bergen op Zoom, dat bovendien nog op een hoog punt in het terrein stond werd dus eigenlijk beschouwd als een soort pottekijker, waarmee men een goed overzicht over de omgeving had en vooral natuurlijk kon zien wat de vijand aan het klaarstomen was. Of er in Bergen op Zoom ook wielen onder gestaan hebben, weet ik niet.

Dan is er nog iets, dat mij als taalkundige ook bijzonder interesseert. Volgens mijzelf heb ik dat Bergen-op-Zoomse *kijk-in-de-pot* nooit anders uitgesproken dan als *kiek-in-de-pot*, met een *ie* in het eerste woord dus. Vergis ik me daarin of zijn er onder u ook die steeds *kiek-in-de-pot* gezegd hebben? Mijn indruk is dat de mensen in Bergen op Zoom spreken van *kijk-in-de-pot*, maar die uit de omringende plaatsen van *kiek-in-de-pot*.

Als ik er nu even vanuit mag gaan dat mijn herinnering me niet bedriegt, dat moet ik vaststellen dat die uitspraak *kiek* een oude rest is van een vroeger algemeen gebruikelijke uitspraak. Niet alleen in West-Brabant, maar in het hele Nederlandse taalgebied werd toen *kieken* gezegd i.p.v. zoals tegenwoordig *kijken*. En *blijven* voor *blijven*, *kwiet* voor *kwijt*, *kriegen* voor *krijgen*, enz. Die woorden worden nu in ons dialect met een *ei* uitgesproken en met een *ij* geschreven, maar vroeger hadden ze allemaal en trouwens alle woorden die met een *ij* geschreven worden en werden een *ie*-uitspraak. Daar kwam drastisch verandering in toen onze voorouders in de loop van de 16e en 17e eeuw een nieuwe uitspraak met *ei* over gingen nemen van de provincies Antwerpen en Brabant. Dit veranderingsproces van *ie* in *ei* wordt ook wel diftongering genoemd, omdat een éénklank (*ie*) vervangen werd door een diftong of tweeklank (*ei*). Die diftongering heeft in West-Brabant zowat alle woorden met zo'n oude *ie* aangeraakt, op een paar uitzonderingen na. Ten eerste is dat *kiek-in-de-pot*, waarschijnlijk omdat het een plaatsnaam is. Andere zijn *kwielen* voor *kwijlen*, *spieker* voor *spijker*, *mieter* voor *mijter* (houtworm), *stiel* voor *stijl* (beroep). Ik heb wel enig vermoeden waardoor deze woorden uitzonderingen op de regel gebleven zijn, maar er ontbreken me nog enkele belangrijke gegevens. Wie zou mij daaraan willen helpen door me op te geven hoe in zijn woonplaats en eventueel omringende plaatsen de vijf besproken woorden worden uitgesproken?

6. *vlier en flier*

In onze tuinen komen twee heel verschillende planten voor waarvan de Westbrabantse namen heel erg op elkaar lijken of misschien zelfs volkomen aan elkaar gelijk zijn. Ik bedoelde *Sambucus nigra* en de *Cheiranthus cheiri*. De eerste is de veel voorkomende forse heester of boom met zijn schermvormige gelige bloemtrossen die later veranderen in zwarte *pappeltjes*. Op dit ogenblik staat de *Sambucus nigra* volop in bloei; zie het eerste plaatje.

De tweede is een veel kleinere plant, met geelbruine lekker ruikende bloemen; zie het tweede plaatje. In het Westbrabants heet de eerste *vlier* en *vlierboom*, de tweede *flier*, *flierbloem* en daarnaast ook wel *muurbloem*.

De Westbrabantse benaming *flier* voor de *flierbloem* komt, zoals al zoveel woorden die we besproken hebben, uit het Frans. In die taal luidt de naam *violier* en dat woord is weer een afleiding van een ouder woord *viole* dat 'viooltje' betekent. Bij het overnemen uit een vreemde taal ondergaat een woord vaak allerlei soms wonderlijke veranderingen. Dat is ook met *violier* gebeurd, zoals aan de benamingen die in België gebruikelijk zijn of waren, nog goed te zien: *vielier*, *vlier*, *vlierinks*, *stoffelier* (uit: *stokvielier*).

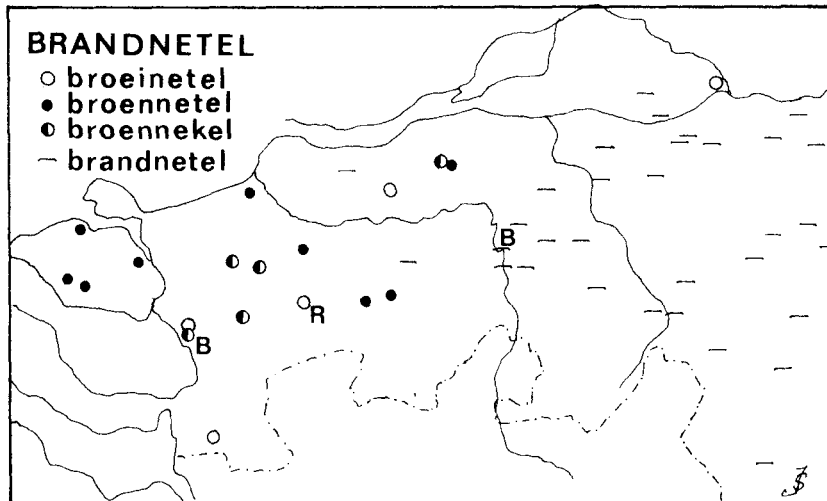
Wat daarbij opvalt is dat in het Antwerps-Brabantse gebied veel vormen met een *f* voorkomen net zoals in West-Brabant. Al eerder

heb ik erop gewezen dat woorden die in onze dialekten met een *f* beginnen meestal van vreemde herkomst zijn. Behalve dit *flier* kennen we nog *faos* (vaas), *fioltje*, *floer* (velours). Het vreemde is dat al die woorden in de oorspronkelijke taal een *v* hadden, zodat het meer voor de hand gelegen had, als die *v* daar gehandhaafd was geweest.

De geschiedenis van de naam van de *vlierboom* is een heel andere. Dit *vlier* komt nl. in elk geval niet uit het Frans, maar is waarschijnlijk een oorspronkelijk Germaans woord en heeft in onze streken altijd bestaan. Het is hetzelfde woord als het Duitse *Flieder*, al betekent dat dan 'sering'. Ook in ouder Nederlands komt die vorm met *d* wel voor: *vlieder*. Van de ontwikkeling van *vlieder* tot *vlier* zult u niet vreemd opkijken: we hebben soortgelijke veranderingen al eens eerder gekonstateerd en ik wijs nu nog op het geval dat *mooi weder* in *mooi weer* veranderd is. Door twee totaal verschillende ontwikkelingen zijn *violier* en *vlieder* op den duur heel dicht bij elkaar gekomen en misschien is het al zover dat ze in het Westbrabants niet eens meer onderscheiden worden en alle twee gewoon *flier* genoemd worden.

Wat gebruiks- en toepassingsmogelijkheden betreft hebben er altijd grote verschillen tussen beide planten bestaan. De *flierbloemen* horen thuis in de tuin, vanouds het domein van de vrouw. De mannen en jongens onder mijn lezers zullen veel meer herinneringen bewaren aan de *vlierboom* waarvan ze het hout gebruikten om er *klakkebuize* van te maken, reden waarom zij ook wel spraken van *klakkebuizenout*. Om zo'n wapentuig te maken sneden ze een mooi recht stuk tak af, waaruit ze het merg verwijderden. In beide uiteinden van de zo ontstane pijp werd dan een propje geperst, vaak nadat er nog flink lucht ingeblazen was. Dan werd er aan één kant een ijzeren pen ingeduwd zodat het eerste propje er door de verhoogde luchtdruk uitvloog, met een geluid dat de naam *klakkebuis* verklaart.

De *vlierboom* bewees nog op een andere manier zijn nut, doordat zijn bloeiende takken als ze op het hoofd van een paard gelegd werden, door hun scherpe geur de hinderlijke vliegen op een afstand hielden. En wist u dat er van de zwarte vlierbessen een lekkere jam te maken is?

7. *broennekels*

Er komen in de natuur meermalen twee planten voor, die sterk op elkaar lijken, maar waarvan de ene nuttig en bruikbaar is, de andere juist schadelijk, niet-nuttig of zelfs giftig. Enkele voorbeelden: de tamme en wilde kamille, de tamme en wilde kastanje, de gewone peterselie en de hondspeterselie. Het is dus zaak bij deze planten-paren de goede eruit te halen, anders komt men er vroeg of laat achter dat men een fout gemaakt heeft. Er is — geloof ik — geen enkele plant waarbij onze vergissing ons zo onmiddellijk en op pijnlijke wijze duidelijk gemaakt wordt als bij de brandnetel die we voor een dovenetel aanzien. Ook de bekende 17e-eeuwse dichter Jacob Cats dacht er zo over:

‘Een mier kan hinder doen, een domme mossel nijpt,
Een netel broeyt terstont een diese maer en grijpt’.

(De laatste woorden betekenen: iemand die ze maar pakt)

In het Westbrabants heet de brandnetel: *broeinetel*, *broennetel* of *broennekel*. Soms komen in één plaats meerdere van deze namentypen tegelijk voor. Dat wijst er al op dat ze eigenlijk dicht bij elkaar staan. De volgorde die ik hiervoor heb aangehouden, geeft aan hoe — naar mijn mening — de drie vormen zich tot elkaar verhouden. *Broeinetel* is er dus het eerst geweest. Deze benaming is gemakkelijk te verklaren: *broei* is een vorm van het werkwoord *broeien* dat ‘branden’ kan betekenen; U zag het al gebruikt in het citaat van Cats. In vlugge spraak kan *broeinetel* gemakkelijk tot

broenetel worden. De variant met *k*, *nekel*, is ontstaan uit die met *t*. Deze *nekels* komen ook buiten West-Brabant voor, bijv. aan de Zaan in Noord-Holland, waar gesproken wordt van *brandenekels*. De bekende beschrijver van de Zaanse volkstaal, Boekenoogen, is van mening dat aan dat woord een oorspronkelijke vorm *ekel* ten grondslag ligt, en dat die *k* er dus altijd gestaan heeft. Ik vermoed dat hij die op foutieve gedachte gekomen is doordat aan de Zaanstreek de vorm met *t* niet bestaat. Maar in West-Brabant komen zowel *broennetels* als *broennekels* voor en wat meer zegt, ze worden door dezelfde spreker door elkaar gebruikt. Vaak moet je goed luisteren welke vorm nu precies gezegd wordt. Daarom is het voor mij duidelijk dat het uiteindelijk om twee varianten van hetzelfde woord gaat.

Kent u nog de uitdrukking: *IJ zal 'm broenen*? Dat betekent ongeveer dat hij bedrogen uit zal komen. Waar het mij nu om gaat is de vorm *broenen*, die we ook gebruiken als we in aanraking komen met een brandnetel. *Broenen* betekent hetzelfde als dat *broeyen* van Jacob Cats, het is zelfs weer hetzelfde woord, al durf ik niet beweren dat *broeien* tot *broenen* geworden is. Dat kan eenvoudig niet.

Mijn verklaring is dat de dialektsprekers hier de naam van de brandnetel weer een werkwoord hebben afgeleid. Zoals een *broenetel* kon *broeien*, moest een *broennetel* *broenen*. Eigenlijk hadden de dialektsprekers hiermee een fout gemaakt, want die *n* hoort niet bij *broe* maar bij *netel*; ik heb overal – een beetje ten onrechte dus – twee *n*'s geschreven om aan te geven dat dat *broe* een korte klinker heeft. Hebt u trouwens gemerkt dat er nog iets aan dat *broenen* is waardoor het verschilt van *broeien*? Cats schreef 'een netel broeyt', maar in het Westbrabants zegt men 'ze broent der eigen aan de broennekels'. Deze verandering in het gebruik van het werkwoord was mogelijk geworden doordat niemand er meer het werkwoord *broeien* in herkende. *Broeien* in deze vorm bestaat trouwens nieteens in het Westbrabants, wel de vorm *bruuie*.

Zoals u op mijn kaartje kunt zien gaan Tolen en West-Brabant samen in de naamgeving voor de brandnetel. Maar niet alleen op Tolen spreekt men van *broenetels*, enz. Dat is ook het geval in de rest van Zeeland en in Zuid-Holland. De naam stamt dus uit een tijd dat West-Brabant nog volop contact had met Zeeland en de rest en dat moet dan weer geweest zijn vóór 1600 en de tijd van de Reformatie.

8. *bèjao*

Het Westbrabants is een eigenaardig dialekt, net als trouwens alle andere talen en dialecten, die stuk voor stuk eigenschappen en elementen kennen die nergens anders worden aangetroffen. Ik heb de laatste tijd vooral de aandacht gevestigd op typische Westbrabantse woorden, nu wil ik het graag weer eens hebben over bepaalde merkwaardige klankveranderingen. In de titel van dit stukje ziet u er al een opvallend voorbeeld van. Dit *bè-jao* is natuurlijk hetzelfde als *wel ja*, maar blijkbaar kan zo'n *w* aan het begin van een woord veranderen in een *b*. Ik denk wel dat ik ongeveer weet bij wat voor soort woorden en onder welke omstandigheden dat gebeurt. Het betreft woorden of uitdrukkingen die met een zekere nadruk gesproken worden.

Een soortgelijke verandering zien we optreden bij woorden die oorspronkelijk met een *m* begonnen en waarbij die *m* op een gegeven moment in een *b* veranderde. Als voorbeeld noem ik *bedjimme* dat ontstaan is uit *meteen*. Dat zo'n *m* in een *b* kon veranderen is niet zo vreemd. Allebei de medeklinkers worden gevormd met behulp van de lippen, alleen de ene kan aangehouden worden, de andere (de *b* dus) niet, die veroorzaakt als het ware een kleine ontploffing en heet daarom wel 'een explosief'. Zo'n explosief vraagt iets meer energie bij het spreken en komt daarom vooral tot zijn recht bij nadrukkelijk spreken alweer. Er is trouwens nog iets opvallends aan *bedjimme*; dat is die *d* die uit een *t* (*meteen*) ontstaan is. Normaal is zoiets niet, denkt u maar aan *bretels*, *betalen*, enzovoorts. Ik vermoed daarom dat die *b* bij zijn ontstaan ook die *t* heeft mee veranderd.

Maar nu het vreemde: terwijl er aan de ene kant woorden zijn die hun *m* in *b* veranderen, is ook het omgekeerde mogelijk. Wat denkt u van *mekaant*? Dat woord moet hetzelfde zijn als het deftige en ouderwetse *bijkans*, maar u ziet wat er van geworden is. In het boek *Water en waternamen in Noord-Brabants Zuidwesthoek* van dr. J.B. van Loon, waarin u werkelijk alles over onze waternamen kunt vinden, heb ik gevonden dat naast de waternaam *Melannen* die gegeven is aan twee vennen ten oosten van Halsteren, ook een benaming *Belanen* heeft bestaan in Wouw, waarin we mis-

schien hetzelfde woord hebben en waarin we dan weer de wisseling *m-b* zouden hebben.

De vorm van het woord *mekaant* geeft me gelegenheid nog iets te zeggen over een typische Brabantse eigenaardigheid, namelijk die waarbij de *n* na een klinker vrijwel helemaal verdwijnt, maar de eraan voorafgaande klinker ietwat door de neus wordt uitgesproken en langer wordt. Die *n* is een neusmedeklinker die niet zonder de neus kan, wat u merkt als u het woord *neus* met toegeknepen neus probeert uit te spreken. Welnu bij het verdwijnen van de *n* zelf is dat 'neuzige' overgegaan op de klinker die ervoor staat. Ik noem nu een serie woorden waarvoor dit allemaal geldt: *Fraans*, *fekaansie*, *daanse*, *mèense*, *veraansvolle*, *kaans*, *boonse*. Als u de woorden op zijn Westbrabants uitspreekt, zult u merken dat de tong bij de *n* werkeloos blijft. Aan mijn voorbeelden kunt u zien dat er nog een voorwaarde is waaraan voldaan moet zijn, wil zo'n *n* verdwijnen: hij moet bij voorkeur gevolgd worden door een *s*. Deze nasalering onderscheidt het Westbrabants heel duidelijk van het Oostbrabants, maar doet het weer aansluiten bij het Antwerps-Brabantse taalgebruik. En daarmee bewijst ons dialect maar weer eens dat het Brabantser is dan het Oostbrabants, wat geen wonder is, nu er in het verleden zulke nauwe banden bestaan hebben tussen veel Westbrabantse plaatsen en Antwerpen. Trouwens in onze krant merkt u voortdurend dat die banden nóg bestaan.

9. *baomes*

Het weer dat zich de afgelopen zomer van zijn slechtste kant heeft laten zien, doet nu blijkbaar alle moeite om nog iets goed te maken, want terwijl we in deze tijd van het jaar toch *baomesweer* moesten hebben, schijnt de zon, is het warm en ontbreekt de wind. *Baomesweer* dat betekent veel regen, veel wind en lage temperatuur. Letterlijk betekent *baomesweer*: Bavomisweer, dat wil zeggen: weer zoals dat gewoonlijk op te merken valt rond de mis van Bavo, die nog steeds valt op 1 oktober; een heiligenfeest dus.

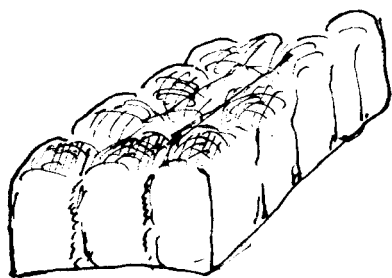
Nu is het opvallend dat ook Zeeland inklusief het eiland Tolen dit woord kent, zij het in de Zeeuwse uitspraakvariant *Bèemesweer*, met de *èè* van *pèèrd*. Zeeland is toch voor het grootste deel protestant geworden en heiligenverering is daarmee niet te verenigen. Ik denk daarom dat er nog maar weinig Zeeuwen (en Brabanders) zijn die zich realiseren dat *bèemes* ‘Sint Bavomis’ is. Het woord moet al lang deze vorm gehad hebben en ook de algemenere betekenis ‘na-jaar’ hebben gekregen, in elk geval vóór de protestantisering, die ik voor het gemak op rond 1600 stel.

We komen *Bavomis* in oude teksten regelmatig tegen, meestal in de gedaante *Sint-Bavemis*. Dan is het woord trouwens al dicht bij *Baomes* gekomen, want er zijn maar twee klankveranderingen nodig om die vorm te bereiken: *Bavenmis* → *Baafmis* → *Bamis* of *Baomes*; misschien is het zelfs nog vlugger gegaan en is uit *Bavenmis* alleen de *v* verdwenen zoals ook een *d* tussen de klinkers vaak het loodje moest leggen: *weder* → *weer*; *neder* → *neer*. Die *Bavenmis* is vooral in oude rekeningen zo veelvuldig aanwezig omdat de datum van 1 oktober een belangrijke rol speelde in het maatschappelijke leven. Het was de dag waarop de pacht betaald werd, de afsluitingsdatum van Jaarrekeningen, de dag waarop dienstboden en knechts een nieuwe betrekking aangingen, enzovoorts. In Zeeland komen deze zakelijke gebruiken nog steeds voor. Waarom nu uitgerekend weer in Zeeland, laat zich verklaren uit het feit dat dit gebied lange tijd deel uitgemaakt heeft van het Bisdom Breda, dat als patroonheilige Sint Bavo had. Bovendien had de Sint-Baafsabdij te Gent in Zeeland enorme bezittingen. Veel Zeeuwen waren pachters van die abdij en betaalden dus hun pacht op de feestdag van de patroon-

heilige. Ze gingen natuurlijk ook één keer per jaar naar Gent om mee te doen op de Sint-Baafsfoor, de grote kermis die daar ter ere van de heilige op 1 oktober gehouden werd.

Gaandeweg heeft de betekenis van *baomes* zich verruimd zodat het ongeveer hetzelfde werd als 'najaar'. En toen was ook de weg vrij voor allerlei woordkombinaties zoals het al eerder genoemde *baomesweer*. Een andere veelgebruikte samenstelling is die van *baomeskatjes*, waarmee katjes bedoeld worden die in het najaar geboren worden, in de regel uit een tweede dracht van moeder poes. Het woord heeft ook iets negatiefs in zich net als *baomesweer* trouwens, want er worden toch maar katjes mee aangeduid die wat minder sterk en groot zijn dan de in het voorjaar geboren. Die katjes werden, als ik goed ben ingelicht, ook wel *assiedellekes* genoemd, omdat ze er ook vaak wat viezig en slonzig uitzagen. *Del* alleen duidt al op iets dat vies en vuil is, maar gekombineerd met *assie*, is het helemaal niet om aan te pakken.

Jammer voor die *baomeskatjes* en ook een beetje voor Sint Bavo. Hij leefde in de 7e eeuw en was afkomstig uit de tegenwoordige Belgische provincie Henegouwen.

10. *öpkes*

Het lijkt wel alsof er tijdens het laatste gedeelte van het jaar in West-Brabant en elders meer aandacht aan de heiligenkalender besteed wordt dan in andere jaargetijden. Misschien heeft het iets met het vroege donker worden buiten te maken, want de meeste feesten hebben iets plezierigs. Neem

nu 3 november, de feestdag van Sint Hubertus. Deze heilige leefde in het gebied van Luik gedurende de 8e eeuw en wordt daarom vooral in dat gebied en de streken die er aan grenzen veel vereerd. Maar een bijzondere vorm van verering (of voor de kinderen profitering) van Sint Hubertus komt ook in West-Brabant voor, tot op de dag van vandaag heb ik gehoord.

Op de dag van Sint Hubertus, 3 november, komen de plaatselijke bakkers voor dag en dauw naar de kerk met bij zich wat ze de voorafgaande uren gebakken hebben: gewone broden, grauw en wit, maar ook iets dat alleen op deze dag gebakken wordt: kleine vierkante, maar hoge kadet-achtige broodjes die *öpkes* genoemd worden. Ze zitten met velen aan elkaar, zodat ze als het ware een mat vormen. Die *öpkes* en ook de andere broden die naar de kerk zijn gebracht, worden daar door de pastoor gewijd ter ere van Sint Hubertus. Daarna worden de *öpkes* en de gewijde broden door de bakkers onder hun klanten uitgevent, in een bakkersmand vóórop de fiets — zo zie ik het nog voor me.

De zin van dit alles is dat dat gewijde brood door het op te eten bescherming biedt tegen hondsolheid. Hoe lang de door de wijding aangebrachte preventieve krachten werkzaam blijven, weet ik niet, maar bij mensen wel een heel jaar, totdat het weer 3 november is. En omdat het vee voor de boer zo'n belangrijk bezit is, krijgen ook de koeien, de varkens en alle beesten verder een stukje van het gewijde brood. Niet van de *öpkes*, die zijn er voor de mensen. Een klein stukje is al genoeg, maar ja, ze zijn zo lekker, nog

lekkerder dan kadetjes, zodat de kinderen er best wel wat meer van lusten en krijgen.

Ik schrijf dit stukje over een oud gebruik nu in de tegenwoordige tijd en wel met opzet. Ik heb namelijk gehoord dat dat broodwijden in sommige Westbrabantse plaatsen nog altijd gebeurt, maar ook dat aan de dag van 3 november de naam 'Bakkersdag' gegeven is. Dat eerste is iets om blij mee te zijn; er zijn toch al zo weinig gelegenheden waarbij de mensen voor zichzelf nog eens iets aardigs doen dat dat kleine beetje als een monument beschermd moet worden. Met dat tweede ben ik minder gelukkig, eenvoudig omdat de naam *bakkersdag* een volkomen verkeerde naam is. 3 november is de dag van Sint Hubertus, die de patroonheilige is van de jagers. Zijn talent om hondsdelheid te voorkomen heeft natuurlijk ook alles met jachthonden en de jacht te maken en eigenlijk niets met bakkers. Bakkers hebben bovendien al een patroonheilige, namelijk Sint Autbertus, (feestdag 12 dec.) en die is mans genoeg om hun belangen te behartigen.

Er is elders in Brabant sprake van *Hubertusbrood*, maar natuurlijk wordt daarmee niet bedoeld de kleine broodjes die wij *öpkes* noemen. Zoals u begrijpt zit in dat *öpkes* wel de naam van Hubertus; letterlijk en deftig gesproken is het immers *huibkes*. Dat de *h* aan het begin van zo'n woord verdwijnt, is zo algemeen, dat ik daar verder niet over hoef te schrijven.

Wel misschien over de klinker *ö*, die in een woord als dit tevoorschijn komt als het een verkleiningsuitgang krijgt. Vergelijkt u maar eens: *uib* → *öpke*; *kuit* → *kötje*; *muis* → *möske*. Deze soort klinkerverandering is trouwens niet tot de *ui* beperkt, maar treedt systematisch ook op bij: *ao*, *oo*, *ee*, *ij* en *ui*: *baos* → *boske*; *roos* → *roske*; *kees* → *kiske*; *krijt* → *kretje*.

11. *sienter mèèrten*

11 November is al vanouds de feestdag van Sint Martinus van Tours, een heilige uit de 4de eeuw, bekend om de gelegenheid waarbij hij zijn mantel doormidden sneed om die te delen met een bedelaar. Over deze dag zou ik niet schrijven, ook al is Sint Maarten één van de bekendste heiligen in ons land geweest, als die 11de november en wat daar aan vast zat, voor onze streek niet iets bijzonders betekend had. U herinnert zich dat de dag van *Baomes* (1 oktober) voor veel Zeeuwse boeren betekende: pacht betalen. Datzelfde nu was voor de Westbrabantse boeren het geval op 11 november.

Natuurlijk moet er een bijzondere reden geweest zijn waarom dat juist op deze dag gebeurde. Die reden ligt misschien in het feit dat Sint Maarten ook in onze streken al vroeg erg populair geweest is. We kunnen dat nu nog zien aan het grote aantal familienamen waarin één of andere vorm van de voornaam *Maarten* voorkomt; daaruit is nl. op te maken dat die voornaam heel veel gebruikt is. In Noord-Brabant waren in 1947 3719 personen woonachtig die *Maartens*, *Maartense*, *Maertens*, *Martens*, *Meertens* of *Mertens* heetten. In Zeeland waren dat er toen 603, dat wil zeggen ook relatief gezien iets minder dan in Noord-Brabant. In beide provincies spant de naam *Martens* de kroon, in Noord-Brabant zelfs met een aantal van 3000.

Een heilige die zo geliefd is bij de volwassenen, heeft vaak ook een bijzondere betekenis voor de kinderen. Ook bij Sint Maarten was dat het geval, zij het dat van een echt feest in West-Brabant niet veel meer over is, als dat hier al bestaan heeft. In andere streken van Nederland, in het bijzonder Noord-Holland, gaan de kinderen nog altijd langs de deur, waarbij ze liedjes zingen als:

Sinte, sinte Maarten

De varkens hebben staarten

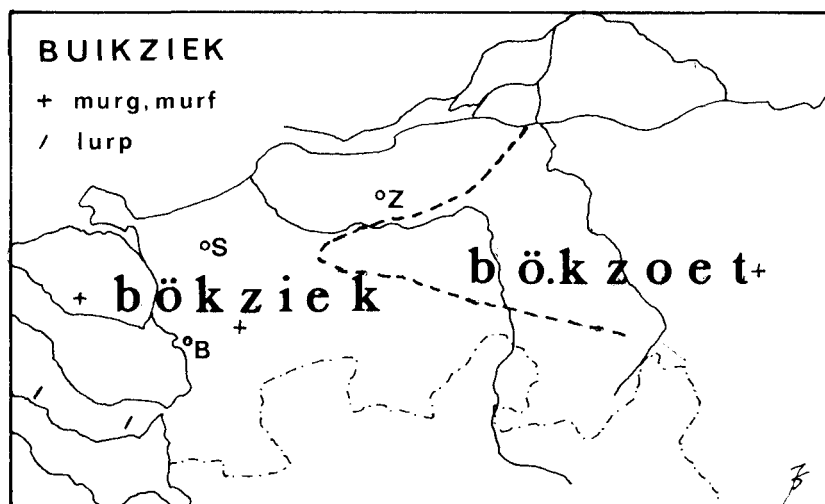
De kerken torens, enz.

Zulke versjes schijnen er ook bij ons te hebben bestaan, maar meer dan vage gegevens bezit ik daar toch niet over. Ook van horen vertellen heb ik een ander Westbrabants sintmaarten-gebruik, waarbij de kinderen een mooie voederbiet (*voerpeej*) uitkozen, die ze dan

gingen uithollen tot er alleen een dunne, doorzichtige wand over was. Daar werd dan een gezicht in uitgesneden, binnen kwam een brandende kaars te staan en vervolgens werd de uitgeholde en nu verlichte voederbiet 's avonds voor het open raam gezet zodat hij al van verre zichtbaar was.

Misschien wilden de kinderen daarmee Sint Maarten de weg wijzen, want ze konden er zeker van zijn dat er 's avonds aan de deur gerammeld zou worden, waarna een barse stem zou vragen of er geen stoute kinderen waren. Was dat niet het geval, dan volgde een regen van suikergoed en pepernoten, precies zoals Zwarte Piet dat namens Sinterklaas ook doet. Sint Maarten was daarmee als het ware de voorbode van Sinterklaas. Ook hun titulatuur was wel een beetje eender, want terwijl we toch normaal spreken van Sint Hubertus, Sint Jozef, enz., heten deze twee *Sienter Mèèrten* en *Sinter(e)klaos*. Deze vorm *sienter* doet onmiddellijk denken aan de *ie*-woorden, waarover ik vroeger eens een enquête gehouden heb: *wienter*, *kiend*, enz. Van *Sienterklaos* heb ik ook wel eens de vorm *Siendereklaos* gehoord.

Probleem voor taalkundigen is de *r*. Men heeft wel gedacht aan een combinatie *Sint Heer Klaas*. Ik hou het erop dat die *r* ingevoegd is. Heel gewoon zijn nl. vormen als *Sinte Pieter*, *Sinte Maarten* en ook *Sinte Klaas*. Als het niet te ongepast is, wou ik de laatste twee namen vergelijken met *konijn*, dat bij ons ook een *r* in onbeklemtoonde lettergreep krijgt: *kernijn*, net zoals het Franse *sentinelle* voor schildwacht ook *sinternel* geworden is.

12. *bökziek*

Het is weer een goed per'njaar, wordt ons op de bekende kwasi-dialektoon door de reclame meegedeeld en ik moet zeggen: aan de buitenkant zien alle peren er prachtig uit. Toch geeft dat buitenste geen zekerheid dat ook het inwendige van goede kwaliteit zal zijn en daarom begrijp ik ook de groenteboeren wel die bij protesten ons proberen duidelijk te maken 'dat ze er ook niet in zitten'. De konsument zit er maar mee en moppert – tenminste in West-Brabant – over peren die *bökziek* (de spelling *böksiek* is meer in overeenstemming met de uitspraak, maar ik doe nu een kleine concessie aan het vertrouwde schriftbeeld) zijn, dat wil zeggen helemaal bruin van binnen, maar nog net niet rot.

Ik heb op mijn kaartje een lijn getrokken die ongeveer aangeeft tot waar in ons gebied de peren *bökziek* zijn en waar men *bök-zoet* gaat zeggen. Die lijn is globaal bedoeld en het kan best zijn dat hij hier en daar anders moet lopen. Mocht u aanvullingen of korrekties willen geven, dan zijn die als steeds weer van harte welkom.

Zeker het eerste woord van de twee is gemakkelijk te doorzien: *bökziek* betekent natuurlijk 'ziek van binnen'. Het woord komt in het Nederlandse taalgebied vrij veel voor in verband met peren

en eventueel ander fruit, onder andere in het noordoosten. Het is daarom wel een ouder woord dan *bökzoet*, dat mij alleen uit Midden-Brabant bekend is. Waarschijnlijk denken die Middenbrabanders wat minder ernstig over zieke peren dan wij. Sporadisch komt in ons gebied nog voor de vorm *murg* of *murf*, die elders, bijvoorbeeld in Limburg, juist veel gebruikt wordt. Dat woord is wel hetzelfde als het Nederlandse *murw*, dat 'zacht, week' betekent. En verder is er onder andere de naam *lurp*, die thuishoort op de Zeeuwse eilanden, maar die ik toch niet thuis kan brengen.

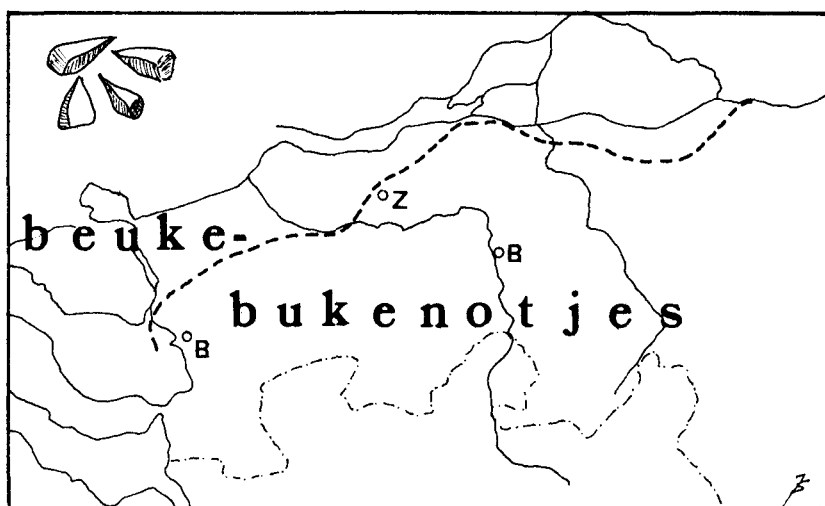
Over de vorm van het eerste deel van ons *bökziek* is nog wel het een en ander op te merken. Zoals u misschien op het kaartje gezien hebt, is in *bökzoet* na de *ö* een punt gezet, ten teken dat de klinker doorgaans lang is. In West-Brabant is die klinker kort, maar dat niet alleen, ook de klank zelf is anders dan die van *buik*, dat toch hetzelfde woord is. Blijkbaar wordt een klinker als de *ui* in het Westbrabants verkort en veranderd als na dat woord nog een lettergreep of woorddeel volgt. Vergelijkt u maar eens (*h*)*uis*, *buik* met *böske*, *bökpijn*, en het al eens besproken *öpkes*, dat van *Huib* is afgeleid. Dat is anders dan in bijvoorbeeld Oost-Brabant en de Antwerpse Kempen, die wel *bökpijn* zeggen, maar daarnaast ook *bök*.

Die verandering van de *ui* in *ö* is blijkbaar een regel die de Westbrabanders automatisch toepassen. Ook bij familienamen gebeurt dat, want iemand met de bekende naam *Suikerbuik* heet – vriendschappelijk toegesproken – *Sökkerbökske*. U ziet dat ook het eerste woorddeel diezelfde verkorte klinker vertoont als het tweede. Maar het wordt pas echt merkwaardig als zo iemand op heel vertrouwelijke toon wordt aangeduid. Dan heet bij namelijk niet de *Sökkere*, maar de *Sukere*, net zoals *suiker* in een aantal Westbrabantse dialecten (nog) *suker* heet. Deze twee vormen, *Sökkerbuik* en de *Sukere*, naast elkaar in één dialect bewijzen, lijkt me, dat de dialectsprekers goed door hebben hoe hun taalsysteem werkt.

Sökkerbuik is een naam die als zodanig verder af staat van de gewone spraak en zich daarom ook anders gedraagt dan gewone dialectwoorden.

Dit voorbeeld gaat niet voor alle Westbrabantse dialecten op, want onder andere in Oud Gastel en Roosendaal is *suiker* altijd *sökker*. Maar de meeste dialecten kennen de vorm *sökker* toch uitsluitend in deze familienaam.

13. bukenotjes

Na alle pepernoten van de afgelopen dagen hebt u misschien best zin in een noot zoals die in de natuur groeit. Ik vraag in elk geval uw aandacht voor de kleinste onder de noten, zeg maar de pinda's van Europa, het beukenootje. Is er nog wel iemand die deze kleine, driehoekige, meikeverbruine nootjes dit jaar heeft geproefd? Nee waarschijnlijk en toch zijn ze goedkoper dan welke andere notensoort ook, want ze kunnen in het wild geraapt worden en dat geeft ze bovendien dat aparte in de smaak van alles wat zelf geoogst is. Ze zijn er ongeveer tegelijk met die andere smakelijke wilde notenvruchten, de kastanje. Vroeger had het rapen van beukenootjes nog een ander belang: een goede beukenootjes-oogst was een voorteken voor een strenge winter.

Hoewel er – naar ik vermoed – nog maar weinig mensen zullen zijn die zich met beukenootjes in leven houden, dankt de beuk zijn naam volgens de woordenboeken aan de eetbaarheid van de vruchten. Het woord *beuk* en de verschillende varianten daarvan heeft uiteindelijk te maken met een Grieks werkwoord *fagein* dat 'eten' betekent. *Beuk* wil dus waarschijnlijk zoveel zeggen als 'boom met

eetbare vruchten', precies zoals de Latijnse naam *fagus*.

In onze streken was aanvankelijk de vorm *boek* in gebruik. We zien dat woord nog in *boekweit*, waarbij zich bij u misschien de vraag opdringt waarom deze graansoort nu naar de beuk genoemd is. In feite heet *boekweit* ook niet naar de beuk, maar naar de beukenootjes en wel omdat de drievlakkige boekweitkorrels heel erg lijken op die beukenootjes. Het woord *boekweit* betekent zelfs letterlijk 'beukenootweit', want *boek* was in het verleden ook de naam voor het nootje. In het woordenboek was Kiliaan (Antwerpen, 16e eeuw) komt het woord in die betekenis nog voor. Tegelijk zien we daar ook onze eigen uitspraakvariant *buecke*, die Kiliaan wel net als wij als *buke* zal hebben uitgesproken.

Vergis ik me niet dan gebruikt de Westbrabander of -se nooit meer het losse woord *buuk*, ook niet als het om de boom gaat; dan is het steeds *bukebôôm*, net zoals er bij de eik een voorkeur schijnt te bestaan voor *jikkelbôôm* of *eikeboom*. En vandaar dat het woord *buuk* in de betekenis 'beukenootje' ook uitgebreid werd tot *bukenotje*, met in *notje* die u wel bekende verkorting als een woord verkleind wordt; vergelijk *goot-gotje* enz. enz.

Nu nog iets over het ontstaan van de klank *uu* in *buuk*. De oudste vorm *boek* is op een gegeven ogenblik – door umlaut – veranderd in *buuk*, net zoals de *oe* in een heleboel woorden in dezelfde periode veranderde in *uu*, tenminste in de Brabantse dialecten. Die periode lijkt nog niet zo lang geleden te zijn, getuige de twee vormen bij Kiliaan, en die klankverandering is ook niet in alle *oe*-woorden tegelijk voltrokken en bovendien niet in alle plaatsen in dezelfde woorden: er zijn per plaats vaak uitzonderingen aan te wijzen; vandaar dat ik om dat precies te weten te komen een kleine enquête heb gehouden waarvan de resultaten verwerkt zijn in stukje nr. 34.

14. *sint tommes, wa gifde*

Als alles naar verwachting verloopt, dan zal dit stukje verschijnen op vrijdag 21 december, de feestdag van Sint Thomas, de apostel. Het is dan volgens goede Roomse tradities de dag waarop zijn afsterven gevierd wordt, net zoals dat op 6 december het geval is bij Sinterklaas, die op die dag en nog minder op 5 december niet jarig was, zoals de liedjes ons wel eens willen laten geloven, maar dan herdacht wordt te zijn gestorven.

Had ik niet in mijn omgeving goede informanten die altijd veel interesse voor Westbrabantse woorden en gebruiken hebben getoond, dan zou ik niet geweten hebben dat ook de feestdag van Sint Thomas in het verleden door een folkloristisch gebruik gekenmerkt werd. Ikzelf heb namelijk deze bijzondere Sint Thomas-viering niet meegemaakt, ik heb zelfs de indruk dat er na de oorlog nergens meer aan gedaan is. Eigenlijk is het woord Sint Thomas-viering niet helemaal juist, want de heilige heeft er in wezen niets mee te maken. De oorsprong van het bedoelde volksgebruik ligt in de dag 21 december, die immers de kortste dag van het jaar is.

Op een dag als deze laten de echte luiwammesen zich pas goed kennen, want ieder mens zal toch op deze uiterst korte dag zo vroeg mogelijk opstaan om tenminste nog een beetje tijd tot zijn beschikking te hebben. Wie dan nog in bed blijft, moet het zelf maar weten.

Wat deden dus de kinderen: zorgen dat ze vóór vader en moeder uit bed waren om die te verhinderen de huiskamer binnen te gaan door de deuren te sluiten. *Buitensluit* schijnt dit gebruik vroeger in West-Brabant wel genoemd te zijn; het waarom is wel duidelijk. Het doet aan de ene kant wel denken aan het *luilak-vieren*, dat o.a. in Noord-Holland nog veel voorkomt en waarbij de kinderen uiterst vroeg (tegenwoordig wel omstreekt 1 à 2 uur in de ochtend!) opstaan om de mensen uit bed te trommelen.

Aan de andere kant heeft dit *buitensluit* van de ouders ook wel iets van Onnozele Kinderen, maar terwijl op die dag (28 dec.) het regiem van de kinderen de hele dag voortduurde, bestond er op 21 december, vandaag dus, een mogelijkheid voor de ouders om ver-

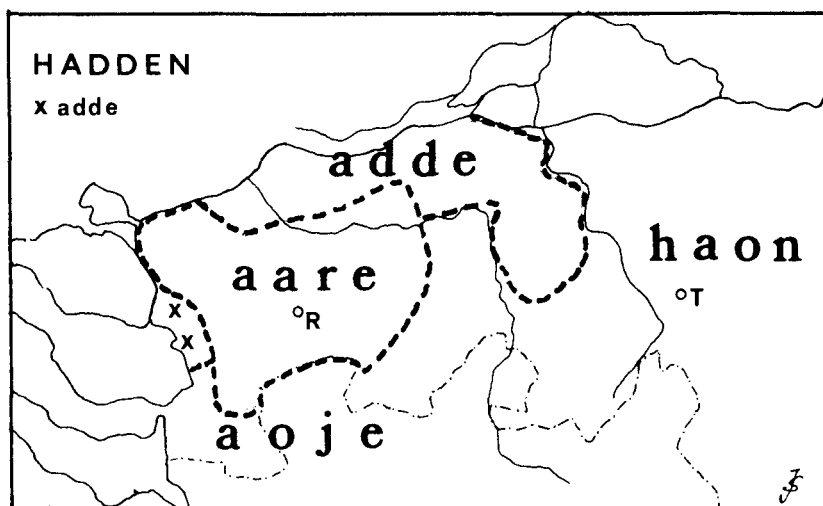
andering in hun hopeloze situatie te brengen. Als ze op de vraag van de kinderen: *Sint Tommes, wa gifde?* iets aangenaams of lekkers in het vooruitzicht stelden, bijv. snoepgoed, een voorkeurs-etensgerecht of geld voor de spaarpot, mochten ze weer binnenkomen.

Het spelletje herhaalde zich later bij de school, want het was zaak om daar te zijn vóór de meester of de juffrouw. En dan weer *buitensluit* en *Sint Tommes, wa gifde?* tot er weer iets aanlokkelijks beloofd werd.

Voor Westbrabanders zijn de woorden van de door de kinderen gebruikte ‘slagvraag’ wel duidelijk. De spreuk in haar geheel moet, geloof ik, aldus worden geïnterpreteerd: ‘t Is vandaag Sint Thomas, dus: wat geef je? Taalkundig – vergeeft u me dat ik vandaag ook weer een beetje mijn zin doe, al is het juist niet mijn bedoeling u buiten te sluiten – taalkundig dus is merkwaardig de woordcombinatie *wa gifde*. Dat ziet u misschien duidelijker als ik probeer het zinnetje meer precies te schrijven zoals het wordt uitgesproken: *wa chivde*.

En nog duidelijker als ik de woorden nu schrijf zoals ze er oorspronkelijk gestaan moeten hebben: *wat geef de*. U ziet, als u de twee laatste versies vergelijkt, wat er gebeurd is bij het contact tussen de twee eerste woorden. Ten eerste heeft de *t* van *wat* de *g* toch *ch* gemaakt. Luistert u maar eens naar het verschil tussen *gif ier!* en *niet cheve!* In het laatste geval heeft de *t* van *niet* hetzelfde gedaan als die van *wat*. En ten tweede, het gekke is dat de *t* na gedane arbeid helemaal verdwenen is, zij het niet spoorloos, zoals u elke dag nog kunt horen.

Aan het wordeinde van *gif* is precies het omgekeerde gebeurd: de *f* is stemhebbend geworden, dat wil zeggen is *v* geworden onder invloed van de *d* van *de*, dat erop volgt. Maar dat gebeurt nu weer niet door elke erop volgende *d*; hoort u maar: *wa givde* naast *wa gifta*, zinnetjes die oorspronkelijk beide moeten hebben geluid resp. *wat geef de* en *wat geeft dat*. Bij dit laatste voorbeeld is het natuurlijk de *t* van *geeft* die verhinderd heeft dat de *d* die *f* in *v* kon veranderen. En ook hier is de beslissende faktor, ditmaal dus de *t*, zelf niet meer hoorbaar, maar zijn invloed des te meer.

15. *aare*

Al eerder heb ik er in deze rubriek en elders op gewezen dat er maar weinig taalverschijnselen zijn die alleen in West-Brabant voorkomen. Ik spreek nu niet van wóórden, want de meeste dialectgebieden blijken wel een eigen woordvoorraadje te hebben ontwikkeld. Bij klankontwikkelingen is dat veel minder vaak het geval, ten eerste al doordat de dialecten in Nederland van het begin af met elkaar verwant geweest zijn.

Een tweede oorzaak ligt in het menselijk spraakorgaan (stembanden, neusholte, mondholte, lippen), dat over de hele wereld toch vrijwel hetzelfde is en dat ook maar beperkte mogelijkheden biedt om geluiden voort te brengen en te combineren. Een derde oorzaak waardoor we niet zoveel verschillende klankontwikkelingen en wel regelmatig dezelfde klankontwikkelingen tegenkomen, ligt in de menselijke geest, die spraak van anderen op een bepaalde manier waarneemt, interpreteert en vervolgens imiteert. Zelfs ondanks deze beperkte bewegingsvrijheid komen er toch nog wel eens klankverschijnselen voor die het dialect van een bepaald gebied onderscheiden van dat in andere gebieden.

Deze eerste aflevering in het nieuwe jaar (waarin ik u graag 'alles wat wenselijk is' toewens) is gewijd aan zo'n 'Westbrabantisme', namelijk de vorm van de verleden tijd van het werkwoord *hebben*,

die in het Nederlands *hadden* luidt, maar bij ons *aare*. Opvallend trouwens dat dit nu al het tweede hulpwerkwoord is waarbij het Westbrabants een afwijkende vorm heeft. Het eerste was *emme* voor 'hebben', waar ik vroeger al eens over geschreven heb. Misschien staan zulke zeer veel gebruikte woorden veel eerder aan veranderingen bloot dan woorden die minder vaak voorkomen.

Hoe dit zij, we moeten er vanuit gaan dat de oorspronkelijke vorm van al de varianten die op mijn kaartje genoteerd staan, *hadden* geweest moet zijn. Het Westbrabantse (en Bergenopzoomse) *adde* is daarvan nog de rechtstreekse voortzetting, minus de *h*, zoals bekend. *Haon* en *aoje* zijn beide de zoveelste voorbeelden van wat er met een *d* tussen klinkers gebeuren kan. In *haon* is die *d* helemaal verdwenen, waarna de twee lettergrepen tot één werden; vlg. *daol* (uit *dadel*) en *weer* (uit *weder*).

Bij *aoje* is de *d* in *j* overgegaan, zoals in talloze andere woorden, bijvoorbeeld *kwaoje* (uit *kwade*). Alleen het Westbrabantse *aare* is een opmerkelijke vorm: hier heeft die *d* tussen klinkers zich tot een *r* ontwikkeld, een verschijnsel dat verder alleen nog in Groningen voorkomt, waar men onder andere ook zegt *ik har* voor 'ik had'.

In het Westbrabants luidt het enkelvoud van *aare aar* dus bijvoorbeeld *ik aar 't nie gedocht*. (of eigenlijk: *chedocht*). Ik meen dat deze enkelvoudsvorm ontstaan is naar het voorbeeld van het meervoud, want een *d* op het éinde van een woord verandert niet zomaar in een *r*, *ik ad* werd dus *ik aar*, doordat al bestond *wij aare*. Dit soort navolging heet in de taalkunde *analogie*; het is een belangrijke faktor bij taalveranderingen aangezien het taalsysteem erdoor vereenvoudigd wordt. Er zijn ook bij ons meer voorbeelden van, meestal bij de vervoeging van het werkwoord. Terwijl het enkelvoud bij *wij waren* in het Nederlands *ik was* gebleven is, zegt een sprekende Westbrabander *ik waar*, met een *r*, die ditmaal niet uit een *d* ontstaan is.

Er zijn in het Westbrabants maar heel weinig gevallen van een *d* → *r*-ontwikkeling. Eerst het werkwoord *uitscheere*, in het Nederlands *uitscheiden*. Van het andere woord ben ik niet helemaal zeker, ik heb er bovendien niets over kunnen vinden. Toch waag ik het er op, u schrijft maar als het niet klopt. Volgens mij wordt in het Westbrabants het woord *vanmiddag* wel eens uitgesproken als *vamirreget*, met een *r* in plaats van een *d*. (Ondertussen heb ik van diverse zijden een bevestiging van deze waarneming gekregen).

16. *kappetunie*

In het verleden heb ik u meermalen onderhouden over woorden die onze dialecten ontleend hebben aan het Frans of – nog vroeger – aan het Latijn. Alles bij elkaar zijn dat er heel wat van die leenwoorden geweest, maar de meesten hebben het toch moeten afleggen tegen jongere woorden. Ik herinner bijv. aan *stermijn* voor ‘vergiet’, *fluwijn* voor ‘marter’. Bij het laatste woord is de verdwijning natuurlijk mede een gevolg van de verdwijning van het dier, maar zoiets is bij het vergiet toch niet gebeurd.

Meestal lagen de ontleende woorden op het terrein van wetenschap en vakkennis. Dat is zeker in meer dan een opzicht het geval bij het woord waar ik vandaag uw aandacht op wil vestigen, nl. de oude benaming voor de kaft van een boek: *kappetunie*. De omgang met boeken is al een zaak van wetenschap en cultuur, maar de boeken bevatten zelf ook vaak nog wetenschap. In de tijd dat ons woord *kappetunie* aan het Latijn ontleend werd, ik vermoed in de vroege Middeleeuwen, bestonden er nog geen gedrukte boeken; die kwamen er pas in de loop van de 15e eeuw. Er waren wel boeken, maar van een ander soort. Ze werden met de hand geschreven en vaak op een wonderschone wijze versierd. Door de tijd die het maken van zo'n boek vergde en het materiaal: perkament voor de bladzijden, zwaarder leer voor de band, kleurstoffen en bladgoud voor de versiering, was een exemplaar ervan bijzonder kostbaar.

Dat heeft waarschijnlijk ook de behoefte doen ontstaan het boek van een omslag te voorzien om het tegen beschadiging te beschermen. Verreweg de meeste boeken waren in die tijd eigendom van kloosters, waar Latijn de voertaal was. Vandaar dat het omslag ook een Latijnse naam kreeg, bijv. *coopertorium*, dat te maken heeft met het werkwoord *cooperio* dat ‘bedekken’ betekent. Soms lijkt het wel alsof de band van het boek die naam had en niet een los omslag, maar dat doet voor de verklaring verder niet zoveel ter zake, want alle benamingen die ik hier bespreek hebben juist wel betrekking op een los omslag dat om het eigenlijke boek gevouwen wordt.

Met het toenemen van het aantal boeken, het gebruik ervan op

school en de grote verbreiding door de boekdrukkunst kwamen ook de mensen buiten de kloosters met boeken in aanraking en zo leerden ze ook de naam *coopertorium* kennen. Dat was voor hen een vreemd en ook lastig woord. Ze hebben er in de loop der tijd van alles van gemaakt. Ik noem uit de Nederlandse dialecten een aantal vormen die allemaal afgeleid zijn van een van de twee Middellatijnse namen *cooperculum* en *coopertorium*: *koperkel*, *kopperkel*, *kepel*, *kopelder*, *kappetorie*, *kappeteulie* en de twee vormen die in ons gebied gebruikt worden: *kapestorie*, dat op Tolen voorkomt, en het Brabantse *kappetunie*. Later zijn er nog weer nieuwe namen uit het Frans overgenomen, die toch uiteindelijk op de Latijnse vormen teruggaan. Het verschil is dat ontleningen uit het Frans een *ff* hebben, waar de namen die direkt uit het Latijn stammen een *pp* vertonen. Zo is het algemeen bekende *kaft* waarschijnlijk een verkorting van *kaffetorie* dat weer van het Franse *covertoir* komt.

Van de twee namen die bij ons nog wel eens gebruikt worden, staat het Toelse *kapestorie* nog het dichtst bij het originele *coopertorium*. *Kappetunie* is het gevolg van een verandering van *r* in *n*; voor een dialect dat *poele-petaot* in *tullepetaon* verandert, is dat natuurlijk een koud kunstje.

In 1962 bleef *kappetunie* toch in West-Brabant al praktisch uitgestorven te zijn: alleen voor Heerle, Oud-Gastel en Etten is het toen nog opgegeven.

17. *aknaaien en akkederen*

‘Dad’ akkedeer nie, ze doen niks as aknaaie’. Dit zou een zin kunnen zijn uit een Westbrabants gesprek. De betekenis ervan is ongeveer: die kunnen niet met elkaar opschieten, ze doen niets anders dan kibbelen. Het gaat mij natuurlijk dit keer om die twee vreemde woorden, *aknaaien* en *akkederen*. Van het tweede is in elk geval bekend dat het al vóór 1325 in het Nederlands of liever in de Nederlandse dialecten voorkwam. Het is een van de vele woorden die in de vroege Middeleeuwen aan het Frans ontleend zijn. Zo’n ontleningsproces is op zichzelf al een interessant verschijnsel. We kunnen bijvoorbeeld niet aannemen dat eenvoudige dorpsbewoners in die tijd rechtstreeks contact hebben gehad met Franstaligen. De ontlening moet begonnen zijn in wat ik voor het gemak maar noem ‘hogere kringen’, die wel directe omgang hadden met nog ‘hogeren’, die Frans spraken. Denkt u bijvoorbeeld maar aan de markiezen van Bergen op Zoom, die uit het Franssprekend gebied afkomstig waren en zelf ook steeds Frans spraken. Maar ze hadden hier wel een groot aantal inheemse bestuursambtenaren in dienst met wie ze regelmatig contact hadden, in het Frans natuurlijk. Die ambtenaren gingen weer om met de mensen in deze streek en zo konden de ontleende woorden langzaam aan doordringen tot in de kleinste Westbrabantse plaatsen.

Dat *akkederen* is nog gemakkelijker als Frans leenwoord te herkennen. Het is hetzelfde als *accorder*, maar u ziet dat er wel wat verandert als zo’n vreemd woord zich aan een ander taalsysteem moet aanpassen. Die verandering betreft hier dan de lettergreep zonder klemtoon: de *o* is afgezwakt tot *e* en van de oorspronkelijke *r* is helemaal niets meer over.

Zo eenvoudig als de verklaring van dat *akkederen* was, zo lastig is die bij het andere woord, *aknaaien*. Toch wil ik wel een poging wagen, al was het maar omdat het woord de komende weken niet van de lucht zal zijn, zeker niet in kringen van de carnavalsvereniging die zich met de naam ‘de Aknaaiers’ gesierd heeft. De betekenis van het werkwoord is wel duidelijk; die luidt: ‘ruziën, bekvechten, kibbelen’, maar met de uitdrukkelijke toevoeging dat het alleen van kinderen gezegd wordt. Volwassenen *aknaaien* niet, die doen weer andere dingen.

Voor de verklaring van de herkomst van ons *aknaaien*, dat echt van ons is in die zin dat het – volgens mij – alleen maar in West-Brabant voorkomt, geef ik u de keus uit twee mogelijkheden, die ik zelf geen van beide als juist durf aan te bieden. De eerste mogelijkheid is de volgende.

Er bestond in ouder Nederlands een Frans werkwoord *hakketeren* of, ook zonder *h*, *akketeren*, dat precies dezelfde betekenissen had als ons *aknaaien*: krakelen, kibbelen, twisten, enzovoort. Op dit punt zijn er dus geen problemen. Maar de vorm van beide woorden verschilt naar mijn smaak toch te veel om een volledige gelijkstelling aannemelijk te maken, vooral dat tweede deel; *-teren* wordt niet zomaar *-naaien*, tenminste bij mij niet.

Ook voor de tweede verklaring heb ik aansluiting gezocht bij een Frans woord en wel bij het werkwoord *agonisier* dat afgeleid is van het Latijnse *agonia* dat ‘doodstrijd’ betekent. Die ernstige betekenis zit niet meer zo in het werkwoord want dat is het Franse woord geworden voor ‘vechten’ of – en nu zijn we dicht in de buurt van *aknaaien* – ‘bekvechten, krakelen’. In de Franse gebieden die grenzen aan het Nederlandse taalgebied, zoals Pikardië, is de vorm *agonir*, met de klemtoon op de eerste en laatste lettergreep. De tweede heeft hier geen accent en dat zou kunnen verklaren waarom die in het Nederlands op den duur helemaal verdwenen is, zoals dat zo vaak gebeurt met onbeklemtoonde lettergrepen. *Agonir* werd *akkenaaien*, dat wil zeggen nadat er eerst nog een paar taalkundige goocheltrucs uitgehaald zijn: die *g* werd *k*, doodgewoon omdat ons dialect die Franse *g* niet kent, en verder werd *-nir* tot *-naaien*. Dat laatste is gemakkelijker gelezen dan beproeven, maar dat wilt u me hopelijk deze keer vergeven: *agge mar leut et*.

18. leut

Agge mar leut et, zo besloot ik mijn vorige stukje en ondertussen zit het hele zuiden zo vol leut dat er wat dit betreft weinig meer te wensen overblijft. Zelfs de liedjes stikken van de leut, heb ik gelezen in een artikeltje van ‘Stan’ in Brabants Nieuwsblad van 6 februari, dat mij van bevriende zijde is toegestuurd. In 26 van de 28 karnavalsliedjes komt het woord *leut* voor. Behalve dat dat wijst op een zekere woordarmoede, vind ik het trouwens ook heel vreemd: je moet zorgen dat je leut hébt, maar je moet niet zingen dat je het hebt, net zo goed als het onnatuurlijk is te brullen dat je vijf pinten zult drinken. Drink die vijf pinten voor mijn part, of een veelvoud daarvan, maar zing alsjeblieft over iets leuks of leutigs, en niet over het begrip of het woord *leut*.

Dat woord *leut* is mijn terrein: u moet maar leut máken, ik zal erover schrijven. Dit wordt dus geen *leutig* stukje, maar dat ligt voor een groot deel ook aan het woord *leut* zelf, want dat is van huis uit helemaal niet zo’n vrolijk woord, integendeel. Het hangt samen met een oud Germaans (Angelsaksisch) woord *lot* dat ‘bedrog’ betekent, en met een evenoud werkwoord *lutan*, dat de opgewekte betekenis ‘bedriegen’ kent. Daar staat u waarschijnlijk even van te kijken, en toch is zo’n drastische betekenisverschuiving in onze taal helemaal niet zo zeldzaam. *Slecht* betekende vroeger ‘eenvoudig’; *tronie* was een heel gewoon woord voor ‘gezicht’; *berucht* was het zeventiende-eeuwse woord voor ‘beroemd’. Een opvallende betekenisverschuiving heeft ook het woord *pret* ondergaan, dat nú heel dicht staat bij *leut*, maar dat oorspronkelijk ook net zo’n negatieve betekenis gehad heeft, namelijk ‘list’. In de uitdrukking *iemand parten spelen* zit die oude betekenis nog opgesloten.

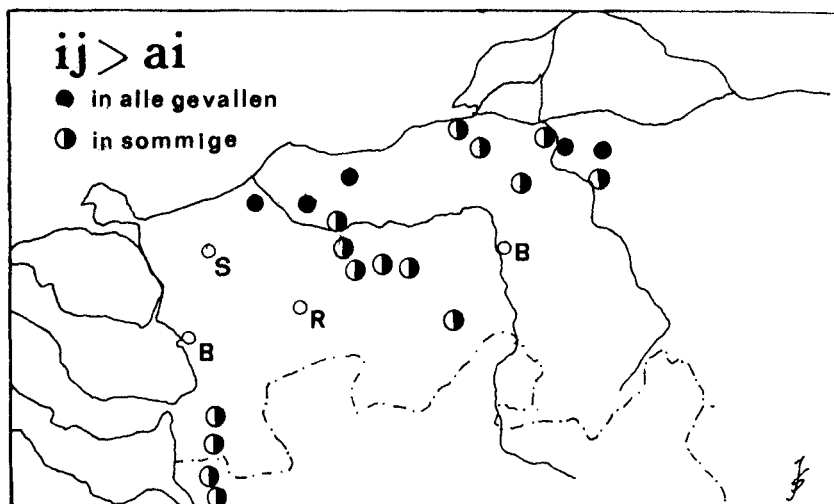
Het opmerkenswaardige aan ons *leut* is dat het helemaal niet zo’n oud woord blijkt te zijn. Het schijnt tenminste vóór 1600 totaal onbekend te zijn geweest, want het wordt in geen enkel woordenboek uit die tijd vermeld. Ik had het zojuist over óns woord *leut*, maar dat was niet terecht. *Leut* of *leute* is in een heel groot gebied bekend: behalve in het gehele gebied bezuiden de grote rivieren, of, zoals velen graag zeggen, beneden de Moerdijk,

bestaat het ook in Zuid-Holland en Utrecht, ja zelfs in de Zaanstreek en in Overijssel wordt het gebruikt. Maar niet in Limburg. Anderzijds schijnt het gebruik ervan niet overal even intensief te zijn. In onze streek wordt *leut* zelfs afgezien van deze karnavalsperiode, meer gebruikt dan elders, is mijn indruk.

Dat heeft ook wel te maken met het feit dat *leut* nog wel iets meer kan betekenen dan 'dolle pret'. Het is vaak niet eens zo makkelijk om de betekenissen van het woord goed te omschrijven. Ik geef u wat voorbeelden met een vertaling:

vor de leut knikkere, wil zeggen knikkeren zonder dat je bij een verloren spel je knikkers kwijtraakt; het tegenovergestelde is *vor touwes*, letterlijk 'om te houden'. *Da fin ik nie leutig*: dat vind ik niet prettig of aangenaam. *Wa leutig agge komt*: wat fijn dat je komt. *Leut maoke of emme*: pret maken of hebben (karnaval!). *Ze kan durre leut mee zèn wel op*: ze beleeft van hem alleen maar nurigheid.

De spotnaam *koffieleut*, gezegd van iemand die erg van koffie houdt, moet ook met dit *leut* samenhangen, maar dit woord is in Nederland heel algemeen bekend, net zoals u ook met *een bakske leut* in grote delen van Nederland terecht kunt. Ik heb nog een ogenblik gedacht dat ook het werkwoord *leuteren* met *leut* te maken heeft, maar taalkundig is dat toch niet aannemelijk. In de alledaagse werkelijkheid misschien weer wel. Het bedoelde *leuteren* betekent namelijk 'in onvaste beweging zijn, waggelen' en men zou dus kunnen beweren: van *leut* komt *leuteren*.

19. *ie* → *ei* → *ai*

Bij het lezen van bovenstaand opschrift hebt u misschien gedacht dat u met geheimtaal te maken had. Dat is het niet: het is een eenvoudige notering van een klankverandering die in vele Nederlandse dialecten voorkomt, ook in de Westbrabantse. Het gaat hierbij om alle woorden die we met een lange *ij* schrijven. Het aardige is eigenlijk dat die spelling het hele klankveranderingsproces negeert of verbergt.

Het letterteken *ij* is nl. in wezen hetzelfde als *ii*, een dubbele *i* dus. Die tweede *i* heeft in de Middeleeuwse handschriften de staart alleen gekregen voor de duidelijkheid. Deze *ij* of *ii* drukte aanvankelijk de eerste klank uit van mijn formule. Alle woorden die met *ij* (of *ii*) geschreven worden en werden, hadden in de uitspraak een *ie*. Vaak is dat aan nog een andere spelling van dezelfde klank duidelijker te zien. Zo schreef men bijv. te Bergen op Zoom in de 15de eeuw: *uutwisen* voor *uitwijzen*; *hi* voor *hij*; *vri* voor *vrij*; *cri-gen* voor *krijgen*, enz.

Op een gegeven ogenblik of beter in een gegeven periode is in de uitspraak van die als lang uitgesproken *ij* of *ii* een verandering gekomen. Natuurlijk is nooit op de dag af te zeggen wanneer de ver-

andering voltooid werd, maar wel is het mogelijk vast te stellen óf er een andere uitspraak tot stand gekomen is. Dat kan bijv. door op de spelfouten te letten, want door alle veranderingen was die oude *ii* in uitspraak gelijk geworden aan de *ei* van bijv. *klein*.

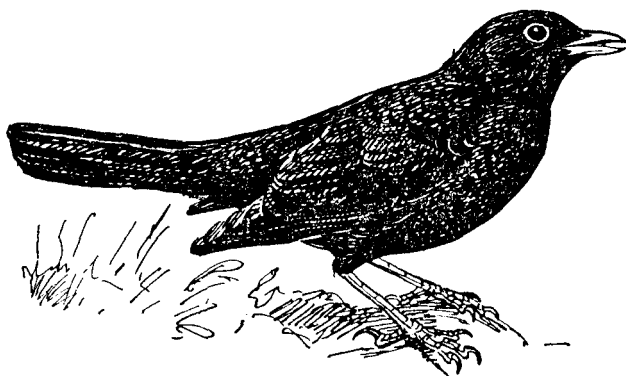
Alleen de spelling hield ze nog uit elkaar; precies dezelfde situatie als die we nu nog kennen. En precies zoals tegenwoordig kwam het wel voor dat iemand uit de 17e eeuw *kreigen* spelde waar het *krijgen* moest zijn. Zo'n spelfout maakt ons dan duidelijk dat de *uitspraak* van *krijgen* op dat ogenblik met een *ei* was en niet meer met *ie*.

Ook het omgekeerde kwam voor, nl. dat de uitspraak van een woord niet veranderde, zodat de spelling ervan veranderd moest worden. Woorden waarvan de uitspraak niet zo gauw verandert, zijn bijv. plaatsnamen en persoonsnamen. Al eerder heb ik u geschreven over het Bergenopzoomse *kiek-in-de-pot*, dat met het werkwoord *kijken* te maken heeft.

En onlangs kwam ik in een lijst met Wouwse persoonsnamen uit 1687 nog een mooi voorbeeld tegen. In die lijst wordt melding gemaakt van *giesberecht adrijaensen*. In oudere teksten wordt deze voornaam meestal zo gespeld: *gijsbrecht*. Maar u begrijpt, het letterteken *ii* had intussen de klankwaarde *ei* gekregen, zodat iemand die *giesbrecht* heette, zijn naam op een andere manier moest zien te spellen.

In West-Brabant is het bij deze *ij* = *ei* gebleven, maar elders in Nederland is de *ei* nog verder gegaan en tot een *ai* geworden. Het opvallendste *ai*-gebied is wel de provincie Zuid-Holland, omdat daar bijna alle woorden die in het verre verleden een *ie* hadden, met een *ai* worden uitgesproken. Ongeveer dezelfde situatie treffen we aan in het stukje West-Brabant dat de Westhoek genoemd wordt. Mijn indruk is dat daar, bijv. in Fijnaart, Willemstad, Klundert, alle woorden die we met een lange *ij* schrijven, zo'n *ai* hebben: *blaiven*, *kaiken*, *blai*, *wais*, *zain* naast *hai*, *wai*, *zai*, *main*. Een aantal plaatsen die grenzen aan de Westhoek, en zelfs het verdergelegen Etten, kennen ook zulke *ai*-woorden, maar lang niet zoveel.

Naast dit noordwestelijke *ai*-gebied, zijn er in onze streek een aantal plaatsen in het zuidwesten die een *ai*, of eigenlijk een *aai* en in sommige woorden een *aa* hebben, bijv. Hoogerheide en Ossendrecht. Op het bijgevoegde kaartje heb ik alle plaatsen aangegeven waar volgens mij die *aai*, *aa* en de eerdergenoemde *ai* voorkomen.

20. *mèrel*

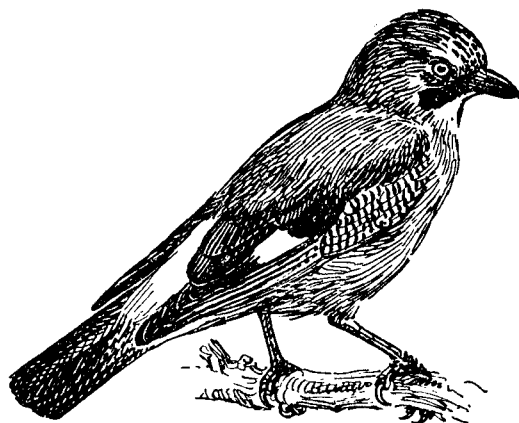
Als een van de bekendste bodes voor de lente wordt algemeen de vogel beschouwd die wij in West-Brabant *mèrel* noemen en waarvan het mannetje vooral opvalt door zijn satijnzwarte veren en oranjegele snavel en de volle, melodieuze zang. De merel behoort tegelijk ook tot de bekendste vogelsoorten die er nog zijn en hij schijnt – wat wel een wonder mag heten – de periode waarin alles wat leeft en groeit, steeds maar werd uitgeroeid, behoorlijk te hebben overleefd.

De naam *mèrel* zoals die in West-Brabant voorkomt, is ook heel gewoon in de Belgische provincies Antwerpen en Brabant en verder in delen van Zeeland, zoals op het eiland Tolen. Andere gedeelten van het Nederlandse taalgebied kennen namen die van het woord *mèrel* afgeleid zijn: in Oost-Brabant zegt men bijv. *melder* en *merling*, in Zeeland ook *mèrelèèr* en *mèzelèèr*, elders komen nog voor *mellever*, *merrevel* en *merzel*. Wat u misschien opvalt, is dat de meeste varianten een *r* in het midden hebben. Dat wijst erop dat die *r* van oorsprong in het woord thuis hoort; *mèrel* is dan ook hetzelfde woord als het Latijnse *merula*, waarmee dezelfde vogel werd aangeduid. *Merula* zou weer te maken kunnen hebben met het Latijnse *merus* dat ‘helder’ betekent en misschien betrekking heeft op de heldere zang van onze merel.

We kunnen ons afvragen hoe het komt dat zo'n inheemse vogel met een Latijnse naam wordt benoemd, net zoals dat bij zoveel planten en dieren gebeurd is. Meestal hangt dat samen met het prestige en het gezag dat zulke geleerde Latijnse namen eigen was, waardoor het als deftig of voornaam beschouwd werd zulke namen te gebruiken. Net zoals tegenwoordig het gebruik van o.a. Engelse woorden op sommige mensen indruk maakt. Toch is dit geen afdoende verklaring, want waarom zijn er dan ook weer veel gevallen waarin geen ontlening uit het Latijn plaatsvond. Blijkbaar moest aan nog andere, misschien telkens wisselende voorwaarden voldaan worden, voordat zoiets gebeurde.

Vergelijking met de namen voor andere vogels brengt me op de gedachte dat in het geval merel een rol gespeeld kan hebben het feit dat in onze streken geen aparte naam voor de merel bestaan heeft. Trouwens het voorkomen nu nog van de naam *zwarte lijster* in enkele Westbrabantse plaatsen is daar al een aanwijzing voor. Men kende de naam *lijster* als benaming voor verschillende soorten vogels die min of meer op elkaar leken (lijken), en als er onderscheid gemaakt moest worden, kon dat gebeuren door er bijv. *zwarte* voor te zetten. Een vergelijkbaar geval is de naam *gouden lijster* die in de buurt van Breda bestaat of bestaan heeft voor de wiewaal. Het Latijnse (of Franse) leenwoord *merula* kwam dus goed van pas voor een betere afzonderlijke naamgeving van de verschillende vogelsoorten. Later werd dit *mèrel* weer nader gespecificeerd tot *goudmèrel* om er de geelkleurige wiewaal mee aan te geven. Dit laatste woord komt in West-Brabant nog voor, maar of de naamdräger, de wiewaal, nog bestaat, weet ik niet.

Terug naar al die vreemde vervormingen van het oorspronkelijke woord *mèrel*. Het Zeeuwse *mèrelèèr* is een uitbreiding van het oorspronkelijke woord met het bekende achtervoegsel *-èèr*, dat u ook kent in *hazelèèr*, *trommelèèr* e.d. Op dezelfde wijze is *merling* ontstaan uit *merel+ing*. Opmerkelijk maar niet onverwacht is *merzel* in Midden-Brabant, het gebied waar een *kar* een *kaars* is. In de vorm *mellever* zie ik een vervorming uit *merrevel*. De ontwikkelingsgeschiedenis van het Oostbrabantse *melder* moet aldus verlopen zijn: *mèrel* → *mèèl* → *melder*. Dat heb ik niet uit de lucht gegrepen, want alle drie de vormen komen in Oost-Brabant voor en nog wel in elkaars buurt. *Mèèl* is een van de weinige gevallen waarbij een *r* tussen de klinkers verdween, zoals er zoveel meer voorbeelden zijn waarbij een *d* in die positie dat lot onderging.

21. *annebroek*

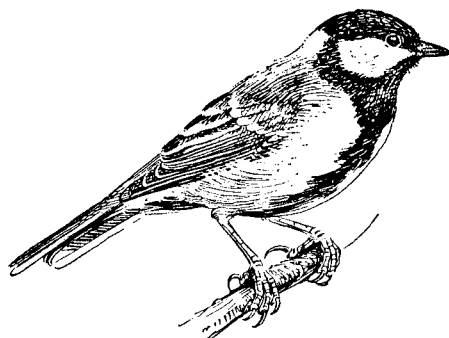
“Op de vleugels zijn blauw- en zwartgestreepte dekveren, gevolgd door een witte vleugelvlek, die weer gevolgd wordt door het zwart van de vleugelpunten. De vlucht is zwak en moeizaam, peddelend en flapperend met toch nog vrij vlugge vleugelslag. Een hees en rauw ‘schraak’ en verder nog klokkende en gorgelende geluiden’, zo wordt de vogel beschreven die onderwerp is van dit stukje. Ik heb deze regels wel uit een vogelboekje moeten overschrijven, want ik heb *de Vlaamse gaai*, zoals de officiële naam luidt, bij mijn weten nooit gezien. Ik zou haast denken dat deze blijkbaar erg mooie en opvallende vogel zeker wel uitgeroeid is, maar in tuinen met flinke bomen wordt hij nog wel gesignaleerd. De Vlaamse gaai, *garrulus glandaris* is zijn Latijnse naam, behoort tot de kraaiachtigen, maar is van die soort zeker de gemeenste. Hij schrikt er niet voor terug de jongen uit de nesten van andere vogels te roven, zelfs kuikentjes zijn er niet veilig voor. Geen wonder dat men hem in de provincie Antwerpen heeft gesierd met de benaming *rotzak*.

Afgezien van de naam *gaai* die bij ons ook wel voorkomt en die afgeleid is van het Franse *gaie* dat vroeger ook ‘bont’ betekende, is *annebroek* het gewone Westbrabantse woord. Deze vorm komt voor tot aan Breda, meer oostelijk wordt het *broekhannek* en voorbij Tilburg *morkolf*. Dit laatste woord wordt door Dr. P.J.

Meertens in zijn artikel over de Vlaamse gaai in verband gebracht met *Markolf*, de naam van de hoofdpersoon uit een verhaal dat in de Middeleeuwen heel populair is geweest. De twee andere Brabantse namen, *annebroek* en *broekhannek*, hangen natuurlijk met elkaar samen: het eerste is als een omkering van het tweede te beschouwen. Dat omkeren gebeurde wel meer; denkt u maar aan *appelsien* naast *sinaasappel* en aan de paardebloem die *pissebed* maar ook *beddepisser* genoemd wordt.

In het eerste deel van het oudste woord, *broekhannek* dus, zien we *broek* in de betekenis 'moeras, drassig land', zoals dat ook nog voorkomt in enkele Westbrabantse aardrijkskundige namen, bijv. in Roosendaal: *broekakker*. Op zich is het wel vreemd dat de gaai naar dat *broek* vernoemd is, aangezien hij toch bij voorkeur verblijf houdt in bosachtige streken. Toch is ook de Zeeuwse naam *broekekster*, die o.a. op Tolen geregistreerd is, gevormd met ditzelfde *broek*. Typisch is ook dat de gaai juist *broekekster* genoemd is, waar het landschap niet veel of nauwelijks bos kent: Zeeland, het rivierengebied; alsof men van de nood een deugd heeft gemaakt en de gaai dan maar genoemd heeft naar wat er wél was.

Het tweede deel van de Westbrabantse benaming is volgens de deskundigen de jongensnaam *Hanne*, die in Vlaanderen ook wel gebruikt wordt om er de ekster mee aan te duiden. Uiteindelijk is ons *annebroek* en *broekhannek* dus precies hetzelfde als *broekekster*. Blijkbaar hebben onze voorouders vooral oog en oor gehad voor de gelijkenis die er tussen de gaai en de ekster bestaat, in de wijze van vliegen en het welluidende stemgeluid. Bij vogels zien we vaker dat ze een naam dragen die eigenlijk een persoonsnaam is. Bij de gaai zijn dat, behalve ons *Hanne*, nog *Wuiten* en *Wouter*, die beide in Vlaanderen voorkomen. Voor de zwarte kraai bestond in mijn jeugd nog de naam *Jantje*, ontstaan uit een behoefte om het beestje een vertrouwde naam te geven en zo de afstand wat te verkleinen. Datzelfde zien we trouwens ook in de aanduiding *kanariepietje* of kortweg *pietje*. Een heel bijzonder geval is natuurlijk het al genoemde woord *Markolf*, omdat dat niet zomaar een persoonsnaam is, maar de naam van een bewonderde figuur. Eigenlijk was deze Markolf een rotzak, maar hij was het op een grappige manier en dan kan er veel.

22. *biediefke*

Koolmees, koolmus, korenmus, zwartkopke, geelborstje, biemees, biediefke, biepikker, bieteut, biemeeuw, biemeeuwes, dat zijn allemaal namen die in West-Brabant gebruikt worden voor het prachtig gekleurde vogeltje, waarvan u hierbij een schamele zwartwit afbeelding ziet. Daar komen dan nog de Toolse namen *boomklimmer* en *pèrewachtertje* bij. Niet mis voor zo'n klein vogeltje en het betreft hier dan nog alleen het Westbrabantse deel van ons taalgebied.

Het is mij trouwens opgevallen dat de mensen minder moeite hebben met het uit elkaar houden van vogels dan van planten. Misschien komt dat doordat vogels in zekere zin ook de mensen opzoeken en dus voortdurend in onze buurt zijn, waardoor we er steeds mee in aanraking komen. En verder zijn de onderlinge verschillen tussen vogelsoorten opvallender dan bij planten. Bij de mezen-familie worden de pimpelmees en de koolmees probleemloos onderscheiden, maar ze zien er dan ook heel anders uit: de eerste is klein en heeft een helblauw kopje, het uiterlijk van de tweede mees, waar dit stukje verder over zal gaan, kunnen we al grotendeels afleiden uit de bovengenoemde namen.

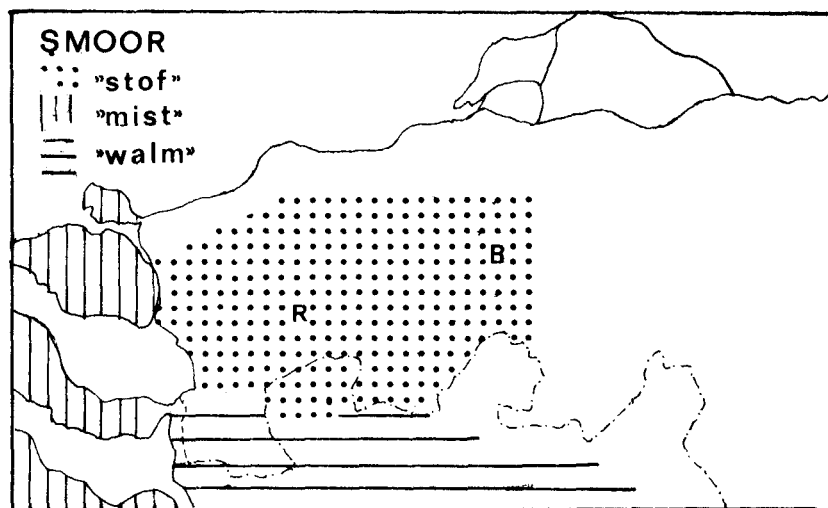
Zwartkop en *ossekop* beschrijven het blauwzwarte kopje van de koolmees, die in het Latijn *Parus m. major*, dat is: grote Parus, geheten is. Trouwens ook *koolmees* zelf heeft te maken met die zwarte kleur, een opvallend kenmerk blijkbaar, want in het Frans heet het beestje *charbonnière* van *charbon*: steenkool. De naam *geelborstje*, die natuurlijk ontstaan is naar het voorbeeld *roodborstje*, duidt op het heldere geel dat de belangrijkste kleur van de

koolmees is, al loopt er langs de onderzijde een opvallende zwarte streep door.

Dan is er verder een grote groep namen die allemaal het woord *bie* in de betekenis 'bij' bevatten en die te maken hebben met het gedrag van ons vogeltje. Ze wijzen nl. op de gewoonte van de koolmezen om bij hun konsumptie van talloze insecten de bijen niet te sparen. Het schijnt dat ze soms bij de ingang van een bijenkorf of bijenkast gaan zitten tot ze er genoeg van hebben. Zoiets vinden bijenhouders niet leuk en ik vermoed dat dat een verklaring is voor het negatieve en bestraffende karakter van sommige combinaties met *bie*, *biepikker* en *biedief*, al is de aanwezigheid van *bie* in de andere namen ook het gevolg van die nare mezengewoonte. Mijn indruk is dat die *bie*-vormen typisch Brabantse namen zijn en dat speciaal *biedief* vooral in West-Brabant algemeen bekend is, of is geweest, want ik heb het woord onlangs voor het eerst van mijn vader gehoord. Zo ziet u maar dat iemand nooit te oud is om te leren.

In *biemees* zie ik een combinatie met het algemene *mees*. Minder gewoon zijn de vormen *biemeeuwes* en *biemeeuw*, die ik toch varianten van *biemees* zou willen noemen. Er zijn twee verklaringsmogelijkheden: *meeuwes* is een afleiding van *meeuw*, of andersom natuurlijk, *meeuw* is uit *meeuwes* ontstaan. Dat laatste lijkt me het waarschijnlijkst. Het oorspronkelijke woord *mees* heeft nl. dezelfde *ee* als in *steen*, *teen*, enz., die in Westbrabant opvallen door hun lange of stijgende diftong; ik heb daar in het verleden al eens over geschreven. Zo'n diftong heeft een behoorlijke lengte en onstandvastigheid, waardoor het mogelijk is dat er een medeklinker als de *w* ingevoegd wordt, zeker als het woord daarmee in de buurt komt van een al bestaand woord, dus: *mees* wordt *meeuwes* wordt *meeuw*. Voor dat eerste woord, *mees* zelf dus, is nog altijd geen verklaring gegeven.

Voor het tweede deel van *bieteut* is dat ook nog niet gebeurd, ten minste tot nu toe, want ik waag de veronderstelling dat *bieteut*, dat gebruikt wordt in onze grensstreek, te maken heeft met het werkwoord *teuten* in de betekenis, 'aarzelen, langzaam aan doen'. De naam zou dan betekenen: iemand die bij de bijenkorf zit te teuten. En misschien is er wel verband met de naam *plakker* die elders in Nederland wel voorkomt, al kan die ook wel uitdrukken dat de koolmees zich goed aan allerlei voorwerpen, en in alle standen, weet vast te houden.

23. *smoor*

Elke landstreek heeft vaak zijn eigen klimatologische verschijnselen. In de Tropen is er de Moesson, in Zuid-Frankrijk de Mistral en Italië kent de Sirocco, alle drie bekende windtypen. Wat ik me van het Westbrabantse land het best herinner, is het natuurverschijnsel *smoor*, dat ontstond onder de invloed van droog en winderig weer, en dan meestal in het voorjaar. Vader had het land keurig geëgd en gekulsefaterd en netjes in het zaad gedaan, moeder was net klaar met de grote voorjaars schoonmaak en dan kon de wind beginnen: Vader zag zijn zaigoed verhuizen naar het land van de buurman, moeder kon gerust opnieuw beginnen, want op elke raamdorpel lag een berg met stof. Iedereen had de *smoor* in!

Vooraf in streken waar asperges gekweekt werden, waren de gevolgen onbeschrijfelijk. Hele stofwolken trokken over het land. Asperges worden nu eenmaal het best gekweekt op hele lichte grond en bovendien blijven de velden tot ongeveer eind juni onbegroeid, kortom het ideale terrein voor *smoor*-ontwikkeling. Aangezien ik vroeger vlak bij zo'n aspergeveld gewoond heb, weet ik er van mee te praten. Laat ik dat dan maar eens doen, maar niet op klagende maar op taalkundige toon.

Het woord *smoor* en het bijbehorende werkwoord *smoren* dat 'stuiven' betekent, komen in deze betekenissen alleen in West-Brabant voor. Ik zag nadrukkelijk in deze betekenissen, want het

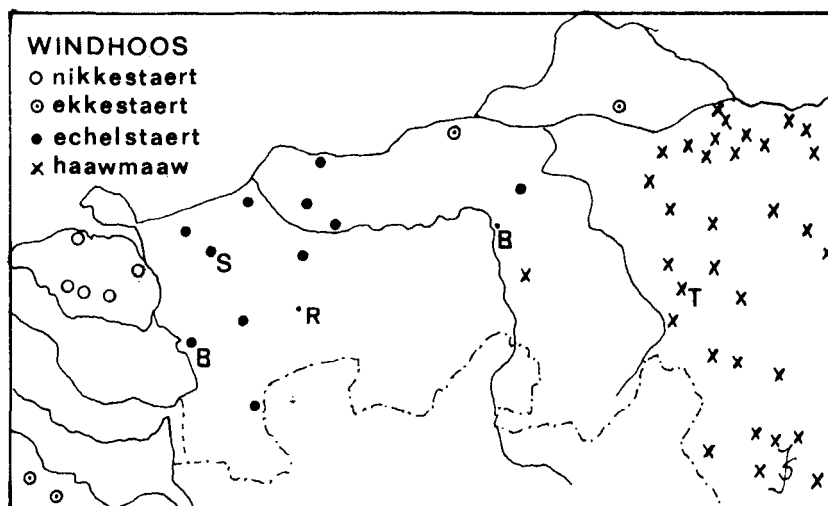
wóórd *smoor* heeft een groter verspreidingsgebied. Een gedeelte daarvan kunt u zien op het bijgevoegde kaartje. Het is een zogenaamd betekeniskaartje. Dat wil zeggen dat de aangegeven gebieden het woord *smoor* kennen, maar ieder in een eigen betekenis.

In het gebied met stipjes, dat is dus West-Brabant, betekent het 'stof'; in het vertikaal gearceerde gebied, dat eigenlijk doorloopt in heel Zeeland en West- en Oost-Vlaanderen, is de betekenis van *smoor* 'mist'; in het horizontaal gearceerde 'walm', bijv. van een petroleumstel of olielamp. In de andere gebieden komen *smoor* en *smoren* volgens mijn gegevens niet voor, daar zullen andere woorden in gebruik zijn, want stuiven, walmen, en misten doet het natuurlijk overal wel eens.

Het is u misschien opgevallen dat de drie genoemde betekenissen allemaal iets met elkaar te maken hebben. Ze geven alle drie een verschijnsel aan dat te omschrijven is als rookachtig. Daar sluit ook het Nederlandse *een pijp smoren* bij aan. Aan de andere kant zijn er weer enkele woorden die ook dat soort betekenissen kennen, maar die bovendien ook naar de vorm met *smoren* te maken hebben: *smeulen* en *smoken*, die immers met dezelfde medeklinkers beginnen.

Deze drie woorden nu schijnen in het verre taalverleden, laat ik maar zeggen zo'n 3000 jaar geleden, ontstaan te zijn uit een grondwoord dat met diezelfde *sm* begon en dat zoveel betekent moet hebben als 'smeulend branden (zodat er veel rookontwikkeling is)'. Uit dat grondwoord en die grondbetekenis hebben zich de drie woorden dan ontwikkeld, waarna ze ieder hun eigen weg gegaan zijn. Toch ontmoeten ze elkaar nog wel eens. Zo kan iemand een pijp *smoken* of *smoren*. In Limburg *smookt* het gasstel, in Antwerpen heet dat *smoren*. Mist is in Zeeland *smoor*, maar in bepaalde delen van België *smook* en dat is weer verwant met het Engelse *smoke*, dat ook 'mist' betekent, naast 'damp' en 'rook'. Maar alleen in West-Brabant kan het zo *smoren* dat de tanden ervan kraken. Ook kan daar de uitdrukking *de smoor inhebben* tenminste nog letterlijk genomen worden.

Hoe zo'n specifieke betekenis-ontwikkeling hier kon ontstaan, is weer een van die problemen waar geen oplossing voor te geven is. Er kan samenhang zijn met de natuurlijke gesteldheid van ons gebied, waar vanouds veel zandverstuivingen voorkwamen, maar verder dan deze suggestie durf ik toch niet te gaan.

24. *echelstèert*

In verband met de eerder besproken activiteiten van de wind is nog een ander, een meer vertikaal gerichte bezigheid te noemen, de windhoos. Voor de windhoos hebben onze voorouders een aantal merkwaardige en dus interessante namen weten te bedenken, waarvan ik er nu een paar wil bespreken.

Laat ik eerst eens precies omschrijven wat met *windhoos* bedoeld wordt, want er bestaat op dit punt enige verwarring. Ten eerste is er de grote windhoos, die werkelijk verwoestende kracht heeft, doordat hij niet alleen zand, maar zelfs gedeelten van huizen en schuren opzuigt en laat vallen. Deze windhoos is op een afstand tegen een donkere lucht zichtbaar als een nog donkerdere slurf of staart. Ten tweede kennen we het bijna kinderachtige hoosje van amper een meter doorsnee dat op een zomerse dag een beetje zand en in de herfst wat blaren in de rondte draait.

Voor beide soorten windhoos of wervelwind bestaan in de provincie Noord-Brabant benamingen die elkaar gedeeltelijk overlappen, omdat men niet overal onderscheid maakt tussen nr. één en twee. Bij ons gebeurt dat — geloof ik — wel; ik zeg het toch met enige aarzeling want mijn gegevens zijn niet helemaal duidelijk. In West-Brabant heet de kleine windhoos 'n *ouw* of *houw*, de grote wordt *echelstèert* genoemd. Als het niet klopt, moet u me maar verbeteren.

Op het kaartje dat ik getekend heb, ziet u alleen de benamingen van de grote windhoos. Wat u zal opvallen is dat in Zeeland een naam gebruikt wordt die veel op het Westbrabantse *echelstèert* lijkt, nl. *nikkestèert*. Uit de bestudering van de varianten die van deze beide vormen verder nog bestaan, meen ik het volgende te mogen konkluderen. De alleroudste vorm van de namen van dit type moet *nikkestèert* zijn, waarin u het woord *nikker* ziet dat vroeger de gewone benaming voor de duivel was; een aardig citaat uit het werk van de 17-eeuwse schrijver Bredero: ‘De Nicker is so lelijck niet asse hem wel schilderen’, maar zwart en onguur was hij natuurlijk wel en vandaar dat de slurf van de windhoos gemakkelijk met de staart van de duivel vergeleken kon worden.

Een volgend ontwikkelingsstadium van het woord vertonen de namen in Zeeuws-Vlaanderen: een *nekkestèert* is opgevat als een *ekkestèert*, net zoals een *nadder* tot een *adder* werd; de *r* in deze vorm is verdwenen, zoals zoveel woorden in het Zeeuws op het eind deze klank verliezen.

Er zijn diverse aanwijzingen dat deze vorm *ekkestèert* ook in West-Brabant bestaan moet hebben en voorafgegaan is aan het huidige *echelstèert*. Zo is daar een keer opgegeven *hekkestèert*, met een *h* die daar niet hoort, maar die men toch spreekt om het woord een wat vertrouwder uiterlijk te geven. Datzelfde streven om van dat ondertussen toch wel vreemde *ekkestèert* iets bekends te maken, bespeur ik in de vorm *eksterstèert* (Lage Zwaluwe); hier komt nog bij dat er beslist gelijkenis is tussen de staart van een windhoos en die van een ekster.

Een soortgelijke gelijkenis acht ik verantwoordelijk voor de Westbrabantse vorm *echelstart*, die als hij – naar ik aanneem – ontstaan is uit *ekkestèert*, helemaal tegen de regels is: een *kk* wordt nooit een *ch* en bovendien is er ineens een *l* in verschenen. De gelijkenis waar ik op doel, betreft die met de bloedzuiger, een donkere ringwormsoort met een lichaam dat staartvormig uitloopt. Deze bloedzuiger, die in het Latijn *Hirudo* heet, wordt in Brabant, d.w.z. het hele oude Brabantse gebied, *echel* genoemd, al weet ik niet zeker of dit woord nu nog bekend is. In het verleden natuurlijk wel en toen moet het onbekende eerste deel van *ekkestèert* omgezet zijn in *echel-*: zuigen deden ze tenslotte allebei. Tegenwoordig ondergaat dit *echelstèert* alwaar een nieuwe verandering, getuige de vorm *esselstèert*, die één keer in mijn gegevens voorkomt.

25. regen en zo

We vervolgen onze serie over de Westbrabantse benamingen voor weersverschijnselen met een aflevering uit de natte sektor. Laten we dan maar licht beginnen en aandacht besteden aan de motregen, de bekende fijne regen die ontstaat als de mist te zwaar wordt.

In West-Brabant is de gebruikelijke aanduiding dan: 't *smost*. Al lijkt dat woord op de eerste gezicht wel wat op *mot*, het is toch niet hetzelfde woord; trouwens we zeggen nooit 't *mot*. We moeten bij *smossen* verband zoeken met *smotsig*, dat 'vuil, smerig' betekent en dat verwant is met het Duitse *schmutzig* in dezelfde betekenis. In Antwerpen en misschien ook elders bestaat de combinatie *smoskont* voor iemand die morst. *Smossen* betekent dus letterlijk 'morsen, vuilmaken' en dat dit woord ook gebruikt wordt om de motregen aan te geven lijkt me heel vanzelfsprekend voor wie bedenkt dat je van deze regen vaak natter schijnt te worden dan van gewone regen.

Tegen het gewone, ik zou bijna zeggen, alledaagse regenen wordt in ons gebied *regenen* gezegd. Dat is, zoals u weet, een heel algemeen woord, dat — in verschillende vormen — in alle Germaanse talen voorkomt: Duits *regnen*, Engels *to rain*, Zweeds *regna*, enz. Dat houdt ook in dat dit woord ook aanwezig moet zijn geweest in het Germaans dat aan al die talen voorafgegaan moet zijn. Maar op de vraag hoe de mensen er bij kwamen om de regen *regen* te noemen, een doodgewone vraag toch, moet de taalkunde het antwoord schuldig blijven.

Naast de vorm *regenen* bestaat in West-Brabant en nergens anders voorzover ik weet, de variant *rengelen* en *rengeren*, een exclusief Westbrabantse vorm dus. Het verspreidingsgebied is ongeveer heel West-Brabant tot aan Breda, met uitzondering van het noordwesten (Bergen op Zoom, Steenbergen, Dinteloord, enz.) Het meest problematische aan dit woord, niet voor de taalgebruiker natuurlijk, maar voor de taalbeschrijver, is de *ng* in de eerste lettergreep. Eerst daarom maar iets over de uitgang *-elen*, *-eren*, die hier ontstaan lijkt te zijn onder invloed van het grote aantal werkwoorden op *-elen* en *-eren* waarmee een handeling of gebeurtenis wordt bedoeld die opvalt door de *herhaling* van telkens kleine gebeurtenissen.

Enkele voorbeelden: *druppelen, huppelen, kwebbelen, friemelen*. Ook *kwikkeren*, dat ik in twee betekenissen ken: 1. een in de hand genomen voorwerp op en neer bewegen om zo het gewicht ervan te taxeren; 2. de manier waarop oudere, moeilijk lopende mensen zich over straat voort bewegen. Welnu, door *regenen* in *regelen* of *regeren* te veranderen, kan de herhaling van de neervallende regendruppels uitgedrukt zijn en dan is het goed mogelijk dat in datzelfde stadium of in dezelfde tijd de behoefte aan klankschildering tegelijk de eerste lettergreep heeft beïnvloed. *Rengelen* klettert volgens mij meer dan *regenen* of *regelen*.

Maar ik moet toegeven: ik kan dit niet bewijzen al is het frappant dat het zelfstandig naamwoord *regen* niet op deze wijze veranderd is tot *rengen* of *rengel* maar alleen het werkwoord *regenen*. Dan zijn er verder nog enkele woorden waarmee bepaalde soorten regenbuien worden aangeduid; een *slaoibuike*, dat is een zacht en bijna lauwwarm buitje waarvan verwacht wordt dat het de groei bevordert, en een *zeng*, een korte betrekkelijk hevige regenbui. Dit laatste is van beide het opvallendst.

Ten eerste door de woordvorm zelf, maar vervolgens ook door de betekenis die het woord bij ons heeft en het verspreidingsgebied. *Zeng* in de omschreven betekenis komt alleen voor in West-Brabant en op Schouwen-Duiveland, maar het is veel algemener in de betekenis 'korte, hevige windvlaag'. Als zodanig behoort het tot de schippersterminologie en komt het voor in het hele westelijke deel van Nederland. Ik vermoed dat de betekenisverschuiving op Schouwen tot stand gekomen is onafhankelijk van die in West-Brabant en dat de grondbetekenis van het woord iets korts en hevigs geweest moet zijn.

26. de schalm

Volgens de kaart 'Schakel van een ketting', in de achtste aflevering van de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* komt het woord *schalm* in West-Brabant sporadisch voor: het is opgegeven voor de plaatsen Dinteloord, Fijnaart en Oud-Gastel; verder is er nog een opgave voor Tolen en, over de grens, voor Essen. Dit beeld lijkt me niet helemaal in overeenstemming met de werkelijkheid, die volgens mij ten aanzien van het voorkomen van *schalm* wel wat positiever is. Ikzelf heb dat *schalm* in West-Brabant toch wel horen gebruiken. In andere dan de genoemde plaatsen, al waren het dan steeds wel oudere mensen.

Vandaag de dag schijnt er met dat *schalm* in de oude betekenis 'schakel' iets bijzonders aan de hand te zijn. Het woord is in opkomst en dat kan maar van weinig oude woorden gezegd worden. Het is ook niet een weer normaal in gebruik raken, maar een bijzonder geval van betekenisverschuiving. *Schalm* was eerst een gewone soortnaam, zoals *bloem*, *lepel*, *voetbal*, enz., nu is het eigenaam geworden, d.w.z. benaming voor één exemplaar van een soort. *Schalm* wordt nl. in West-Brabant, maar misschien ook elders wel, gebruikt als naam voor het gemeenschapshuis, het dorps-huis. Eén van die dorpshuizen met name *de Schalm* ken ik, want dat staat in mijn geboorteplaats Heerle.

Ik weet niet wie de naam bedacht heeft, maar het is wel een voortreffelijke benaming voor een gebouw waarvan verwacht wordt dat het de mensen bij elkaar brengt of verbindt, zoals een schakel van een ketting. En helemaal mooi is dat daarvoor een authentiek Westbrabants woord gekozen is. Met authentiek bedoel ik dit keer niet dat *schalm* buiten West-Brabant niet voorkomt, maar wel dat het woord in onze streken altijd aanwezig geweest is en niet van buitenaf is ingevoerd.

De verspreiding in Nederland van dit *schalm* is opvallend: wèl in West-Brabant, niet in Oost-Brabant, en verder weer wel in de beide provincies Holland, Overijssel, Drente, Groningen en hier en daar in Zeeland en wat het buitenland betreft o.a. in Noord-Duitsland. Samengevat: *schalm* komt of kwam voor in het gebied langs de Noordzee. Bovendien komt in het Noors een woord voor dat onge-

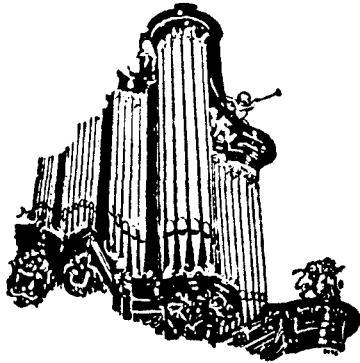
twijfeld met ons *schalm* te maken heeft, nl. *skolm* dat 'huls van een vrucht' betekent. *Schalm* moet vanwege deze verbreiding wel als een oud woord beschouwd worden. Het behoort tot het zgn. Noordwesteuropese complex, dat gevormd is in een tijd dat de betrekkingen tussen de talen daar veel nauwer waren dan tegenwoordig, dus in de prehistorie, zou men kunnen zeggen.

Het andere woord dat wij kennen, *schakel*, lijkt wel veel op dit *schalm* maar beide woorden hebben wat hun oorsprong betreft niets met elkaar te maken, *Schakel* houdt verband, zegt men, met het Engelse *shackle* dat 'ringboei' betekent, met het Noorse *skokull* voor 'streng aan een wagen' en zelfs met het Latijnse werkwoord *cingo* dat 'omgorden' betekent. *Schakel* is in Zeeland het gewone woord, maar dan uitgesproken ongeveer als *schèkel*, zoals daar de meeste *aa*'s als *èè* plegen te klinken.

Het zou mij niets verbazen als er in Oost-Brabant ook ergens een dorpshuis stond, dat de naam droeg die in dat gebied gegeven wordt aan de schakel van een ketting. Die Oostbrabantse benaming komt uitsluitend in het oostelijke deel van onze provincie voor, zozeer zelfs dat de provinciegrens tussen Brabant enerzijds en Gelderland en Limburg anderzijds precies ook de grens vormt van het voorkomen van dat woord; een zeldzaamheid. Hoe het nu komt dat de naam *brak*, want daar gaat het om, daar alleen voorkomt, is onverklaarbaar, te meer daar *brak* een Frans leenwoord is; Franse woorden komen eerder in West- dan in Oost-Brabant voor. In de Middeleeuwen luidde het woord *brake* en het betekende toen o.a. een ketting waarmee een paard dat beslagen moest worden, vastgezet wordt. Ook tegenwoordig moet dit *brak* nog de naam zijn voor een ketting van het paardetuig; ik heb tot nu toe niet kunnen vinden waar dat het geval is.

27. den örgelist

voor mijn vader

Er zijn weinig beroepen die zo onzichtbaar en tegelijk zo duidelijk hoorbaar worden uitgeoefend als dat van organist. Vooral bij de grote orgels is het net alsof er geen mens aan te pas komt: het orgel is de koning onder de muziekinstrumenten. Van de grote komponist-organist J.S. Bach is bekend dat hij zó orgelspeelde dat hij haast onbeweeglijk aan

de orgeltafel zat, juist om niet de indruk te wekken dat hij daar zoiets geweldigs presteerde. In zijn visie was de organist dus de dienaar van zijn instrument.

Ook in de naam *orgel* zelf zit iets van die zelfstandigheid die het kenmerk is van dit instrument. De oudste vorm van het woord is het Latijnse *organum*, met de klemtoon op het eerste lettergreep, dat weer aan het Grieks ontleend is. Uiteindelijk komt het woord van het Griekse woord voor 'werken' en betekent het dus: iets dat werkt. In de gespecialiseerde betekenis 'orgel' komt *organum* al in de 8e eeuw voor, in teksten die in het Latijn geschreven zijn. De oudste Nederlandse vorm is *organe*, dat later tot *orgale* wordt en vervolgens tot het ons bekende *orgel*, dat in het Nederlands 't *orgel* is maar in onze streken *törregel*.

De geschiedenis van de naam voor de bespeler van het orgel is precies andersom verlopen, tenminste als we letten op het laatste gedeelte, waar de *n* door *l* vervangen is. Oudere mensen in West-Brabant spreken nog wel van *örregel*, en dat was zo ongeveer ook de Nederlandse vorm, op Nederlandse wijze afgeleid van het zelfstandige naamwoord *orgel*, net als een *fluitist* hoort bij een *fluit* en een *hoornist(e)* bij een *hoorn*. Maar op zekere dag is schijnbaar iemand onder de indruk geraakt van de Franse naam voor

onze muzikant, te weten *organiste*, en is dit woord gaan gebruiken. En omdat wat van ver komt soms beter lijkt, heeft het oude half-Nederlandse *orgelist* het moeten afleggen tegen het helemaal vreemde *organist*.

Het orgel, de orgelist, de orgeltrapper (vroeger) en de koorzangers bevonden zich op een galerij die vroeger gesierd werd met de naam 't *oksaal* of – nog Westbrabantser – 't *ôôchsaol*. Ook weer een vreemd woord, met een nog vreemdere geschiedenis. Het begint met de naam voor een tapijt dat ter versiering opgehangen was achter de ruggen van de monniken die in het priesterkoor stonden te zingen. Dat tapijt heette *dossaal*, waarin nog het oude woord voor 'rug' te herkennen is (Frans *dos*). Op den duur ging de naam *dossaal* over op de ruimte waar de koormonniken stonden.

Ook het woord zelf onderging bij overdracht in het Frans enige verandering toen de *ss* tot *x* werd: *doxaal*. Een erg ingrijpende wijziging vond plaats toen er in de kerken speciale zangergalerijen gebouwd werden, vaak boven de ingang van de kerk. En met die verplaatsing van het koor is het woord *doxaal* mee verhuisd.

Dan verschijnt het woord ook in het Nederlandse taalgebied en wordt daar op twee manieren verkeerd opgevat. Eerst naar de vorm: in het Middelnederlands komen nog vormen voor als *docsael*, maar veel vaker zien we *ocsael*, doordat de *d* abusievelijk opgevat is als het lidwoord; daarmee te vergelijken is het woord *adder* dat ontstaan is uit *den nadder*. Een tweede misvatting die na deze formele wijziging kon plaatsvinden, betreft de betekenis. Vooral door de op het eerste gezicht duidelijke inhoud van *saal*, waarin men het woord *zaal* zag, werd de eerste lettergreep begrepen en vervolgens uitgesproken als *ôôg-* (= hoog). Zo ontstond de vorm *ôôgzaal* (*ôôchsaol*) dat wil dus zeggen 'hoge zaal'.

Op zich niet zo gek, omdat het koor toch meestal op een verhoogde plaats stond. Het is misschien aardig op te merken dat die verandering van *oksaal* in *ôôgzaal* alleen kan hebben plaatsvonden in dialecten waar de *h* niet bestaat, bijv. het Westbrabants, want nergens anders kon dat eerste woorddeel *ok-* opgevat worden als 'hoog'.

Ondertussen geeft deze typisch Brabantse woordvervorming nog eens aan dat het orgel ook in de letterlijke betekenis het meest verheven muziekinstrument is.

28. de köster

Er zijn in Amsterdam en misschien ook elders winkels te vinden, waar heiligenbeelden, religieuze gewaden en voorwerpen te koop zijn, afkomstig uit katholieke kerken. Het is een wat droefstemmende aanblik, deze vergane kerkelijke glorie, want het doet mij altijd denken aan de tijd dat die beelden, gewaden en voorwerpen liefdevol verzorgd en beheerd werden door een speciaal daarvoor aangestelde funktionaris, de *koster* of – in West-Brabant – de *köster*. De geschiedenis van dat kostersambt heeft altijd een neergaande lijn vertoond, tot op de dag van vandaag, nu de functie al bijna niets meer heeft van die van ongeveer 25 jaar geleden.

In de vroegchristelijke tijd was de koster de persoon die verantwoordelijk was voor de bewaking van de kerkelijke schatten. Zijn naam gaf dat al aan, want *köster* of *custos*, zoals hij in het Latijn heette, komt van *custodire*, dat ‘bewaken’ betekent. Het kostersambt was daardoor een vooraanstaande functie, die meestal bekleed werd door iemand van adel, zeker als het de kosterfunctie in een klooster betrof. Langzamerhand werd dat bewaken door andere instanties overgenomen – in dorpskerken was er ook al weinig te bewaken – zodat er voor de koster op den duur alleen de verzorging van de liturgie overbleef en eventueel het ophalen van het plaats- of *plekkengeld*. Toch niet eenvoudig, dat eerste, want het werk vereiste een grote kennis van de toen zeer ingewikkelde en voor een groot deel in het Latijn geformuleerde liturgie en van de vaktermen die in grote aantallen aanwezig waren.

Het is niet waarschijnlijk dat de moderne koper van al die kerkelijke goederen precies weet wat hij koopt, want wat een *stola* was, een *manipel* of een *kasuifel*, was toch eigenlijk alleen aan priesters, misdienaars en kosters bekend, omdat die ervoor gestudeerd hadden. En dat geldt nog meer voor de volgende, meer technische begrippen: *amict*, *albe*, *cingel*, *pateen*, *palla*, *bursa*, *velum*, *ciborie*, *monstrans*, allemaal woorden die eeuwenlang tot de kerkelijke terminologie behoord hebben, ook bijna allemaal van Kerklatinse oorsprong zijn, maar die nu in een snel tempo aan het verdwijnen zijn, sneller dan ik me van enig ander domein van de woordenschat kan herinneren.

Het domein van de koster zelf was de *sacristie*, die in West-Brabant vroeger *sakkerstij* genoemd werd. Dat woord is via het Frans ook aan het Latijn ontleend, dat *sacristie* had voor de 'ruimte waar de gewijde voorwerpen bewaard werden'. *Sacristie* hangt samen met *sacer* dat 'heilig' betekent, denkt u maar aan *sacrament* en *sacerdos* ('priester').

Met het verdwijnen van de oude vormen van de liturgie bleven ook de jonge knapen ambteloos die vroeger in aanwerving gekomen zouden zijn om *misdiender* te worden. Zij hanteerden *wie-rookvat* en *ampullen* en werden ook wel beschouwd als de rechterhand van de koster, getuige de bijnaam *keskespiester*, die uitdrukt dat zij de koster op een bijzondere manier behulpzaam waren bij het uitdoen van de kaarsen.

Tenslotte noem ik u, ter afsluiting van dit stukje Rijk Rooms Leven een andere leken-funktionaris, de *swies* of netjes geschreven *Suisse*. Deze persoon had toe te zien op de handhaving van de eerbied in Gods huis en hij kwam daar op kerkelijke feestdagen ook rond vooruit, door middel van zijn fraaie sjerp schuin over de borst, waarop zijn doelstelling in fraaie letters uitgedrukt was, én de hellebaard die hij dan in de hand droeg. Vooral in zijn volle ornaat bleek hij een soort eenvoudige uitvoering van de bekende Zwitserse garde die we nu nog kennen als de veldwachters van Vaticaanstad.

29. kernillisrozen

Enkele Pioen.

In veel Westbrabantse tuintjes komt een bloem voor die opvalt door zijn flinke, donkerrood gekleurde bloemen. Oorspronkelijk waren de bloemen van deze plant enkelvoudig, zoals bij de hier afgebeelde, maar door kweek zijn ze wel zo ongeveer verdubbeld. De officiële naam voor deze plant uit de Ranonkelfamilie is *pioenroos*. Niet altijd verschilt zo'n Nederlandse benaming van de namen in de dialecten.

Ook in dit geval is dat niet zo. *Pioenroos* is vooral in de Belgisch Nederlandse dialecten een veel gebruikt woord.

Het zal u niet verbazen dat *pioen*, voor de zoveelste keer, een woord is dat aan het Frans ontleend is. Daar luidt het woord *pione*. Ook het Frans heeft die naam niet zelf verzonnen, maar overgenomen uit het Latijn, dat weer leentjebuur gespeeld heeft bij het Grieks. Uiteindelijk blijkt de naam *pioen* te maken te hebben met een Grieks woord dat 'geneeskrachtig' betekent.

In West-Brabant is de naam *pioenroos* vrij ongebruikelijk. Hier spreekt men bijna steeds van *Cornelisrozen*. Die naam heeft natuurlijk te maken met Sint Cornelis, zoals zoveel planten en bloemen naar heiligen genoemd zijn. De eerste gedachte is dan al gauw dat de plant in kwestie wel zal bloeien omstreeks de feestdag van de vernoemde heilige, net als bijvoorbeeld de sering in bepaalde streken *Sint-Jorisbloem* genoemd wordt vanwege die samenvallende feestdag.

Toch klopt dat niet bij de *pioenroos*. Die bloeit in het voorjaar, maar het feest van Sint Cornelis valt op 16 september.

Prof. J. Pauwels uit Leuven heeft in zijn boek over bloemnamen aannemelijk gemaakt dat het niet de feestdag van Sint Cornelis is waarom bij ons de *pioenroos* *Cornelisroos* genoemd wordt, maar zijn belang als beschermer tegen vallende ziekten en stuipen bij

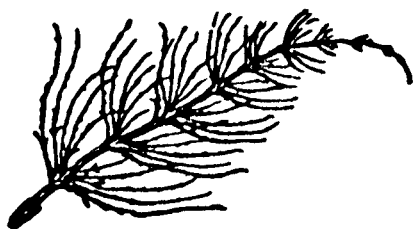
kinderen. Van ouds werden namelijk de wortels van de pioenroos ook gebruikt als geneesmiddel tegen dezelfde ziektes en het is déze samenvallende naam die de naam heeft doen ontstaan.

De bekende 17e-eeuwse dichter Jacob Cats geloofde ook in die geneeskrachtige werking getuige dit citaat: 'Verneemt men eenig kint geneygt tot quade stuypen, Gebruyck de groene ruyt en wortels van pöen. Dat sal in korten tijt geen kleyne bate doen'. Met andere woorden: dat zal in korte tijd flink helpen.

In Nederland is de naam *Cornelisroos* bekend in Drente en verder alleen nog in een aaneengesloten gebied, dat Zuid-Holland, Schouwen-Duiveland en West-Noord-Brabant omvat. Niet overal wordt trouwens zo keurig *Cornelisroos* gezegd, eigenlijk bijna nergens. Meestal is het in het Markiezaat *kernillisrozen*. Een verkorte vorm daarvan treedt op ten noorden van Breda en Oosterhout: *knelis-* of *knillisrozen*, in hetzelfde gebied waar *kruinaogels knaogels* genoemd worden. De verkorting is daar dus blijkbaar een algemener verschijnsel.

Op Goeree-Overflakkee bestaat de vorm *krelisrozen*, waarin de plaatselijke variant van de naam *Cornelis* te vinden is. Schouwen-Duiveland kent een naam die toch een stuk verder van de oorspronkelijke vorm verwijderd is dan de andere: *kermisrozen*. Het is mogelijk dat daar de bloeitijd van de pioenroos samenvalt met de kermis, dan is *kermisrozen* waarschijnlijk een heel nieuw woord. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat een heiligennaam in dit protestantse gebied minder gewenst was en daarom (onbewust?) vervormd werd tot een wereldser gedaante. Opvallend is in elk geval dat de naam *Cornelisrozen* in de rest van Zeeland vrijwel niet voorkomt, maar wel *pèrderozen*, dat moeilijk te verklaren is, en *balrozen* (op Tolen), dat bij de gekweekte pioenroos weer heel voor de hand liggend is.

30. onkruid 1

De naam *pèrdestèert* voor een van de bekendste soorten onkruid moet wel een soort vertaling zijn van de Latijnse benaming *Equisetum*, die letterlijk 'paardehaar' betekent.

Trouwens al in het Grieks van vóór het begin van onze jaartelling heette de plant zo, dat wil zeggen werd hij vernoemd naar het paard. Kennelijk is hier de gelijkenis tussen plant en paardestaart de oorzaak van de naamgeving geweest. In West-Brabant komt *pèrdestèert* wel voor, maar vaker wordt toch *kattestèert* gezegd, een enkele keer zelfs *ratte-stèert*. Dat kan natuurlijk niet verklaard worden door een grote overeenkomst tussen die paarde- en kattestaarten, want die is er nauwelijks. De twee namen hebben betrekking op

afzonderlijke stadia in het groeiproces van de plant. Op kattestaarten lijken de niet-vertakte stengels, maar als ze vertakt zijn, hebben ze veel weg van paardestaarten (zie afbeelding 2).

In het midden van Noord-Brabant en verder oost- en noordwaarts bestaat voor dit hardnekkige onkruid een andere, veel moeilijker te verklaren naam, nl. *heermoes*. Dat tweede woorddeel, *moes*, zal dan wel hetzelfde zijn als het Duitse *Gemüse* en *moes* in *moestuin*, maar *heer* is beslist geen *heer*. Er zijn taalkundigen die verband willen leggen met het woord *herb* dat 'bitter' betekent; of ze gelijk hebben is nog lang niet zeker.

Plantenamen behoren in het algemeen tot de woorden die het

moeilijkst te verklaren zijn. Dat wordt nog weer eens bewezen door de namen van de twee onkruiden in het volgende versje uit Oud-Beierland in Zuid-Holland:

‘Herrek geeft den boer zen werrek,
Oot is den boer zen dood’

Om met dat laatste onkruid te beginnen: *oot*, dat ook wel *ote* of *ate* kan zijn, is de naam voor een onkruid dat officieel *wilde haver* heet, op de haver lijkt en er eigenlijk ook familie van is. Het schijnt dat de tamme haver daar door kweek en cultuur uit ontstaan is. Maar de naam *oot* is onverklaarbaar.

Voor het andere onkruid uit het bovenstaande versje is in West-Brabant maar één naam bekend: *herik* en alle varianten die daarvan in het Westbrabants kunnen ontstaan. Er zijn veel plaatsen waar de uitspraak luidt *irrik* of *erik*, zonder de ons toch goed bekende *h*; eenmaal heb ik gelezen *nirk*. De plant heeft kleine gele bloemtrosjes en lijkt in die hoedanigheid wat op koolzaad of mosterd. Er zijn dan ook bepaalde Duitse gebieden waar de *herik*, *wilder Senf*, d.i. wilde mosterd, genoemd wordt, net als de echte wilde mosterd. Beide planten worden wel vaker door elkaar gehaald.

Om de herkomst en de oorspronkelijke betekenis van ons (*h*)*erik* te achterhalen kijken we weer naar de oudste spellingen van het woord. Dat was *hederik* of iets wat daar op lijkt. Oorspronkelijk stond er dus een *d* in het woord, maar die medeklinker is daar, net als in woorden als *weder*, *neder*, doordat hij tussen twee klinkers staat, volgens de regels verdwenen. Zo komen we tenslotte terecht bij weer een Latijns woord, en wel *hederacea*, de naam voor aardveil en hondsdrif. De opvallende verschuiving van de naam *herik* (*Sinapis arvensis* L) is bij plantennamen heel gewoon. Een ander voorbeeld is de naam *paardebloem* die oorspronkelijk toebehoorde aan de margriet. Bij deze ene betekenisverandering van *herik* is het niet gebleven, want er zijn nog verschillende andere planten die zo heten, o.a. *Raphanus* en *Lolium*. Toch wel merkwaardig voor een naam die samenhangt met een werkwoord dat ‘vasthouden’ betekent. Van dat werkwoord is tenslotte ook afkomstig de officiële naam voor de klimop, te weten *hedera*.

31. onkruid 2

Polygonum persicaria (ruts)**Vicia cracca (krok)**

Wie zich eenmaal in de verschijningsvormen van het Westbrabantse onkruid verdiept, komt meer tegen dan hij van tevoren zou verwachten, tenminste als hij geen boer en niet op het ergste voorbereid is. Ik ben ook niet van plan – als ik het al kon – al dat onkruid te gaan bespreken. Ik doe een keuze, waarbij ik natuurlijk vooral rekening houd met de namen die van deze vervloekten onder de planten in West-Brabant bestaan.

Een van de minst geliefde soorten onkruid was in het verleden de *Polygonum persicaria*. Met een officiële Latijnse naam als deze wordt steeds één exemplaar van een bepaalde plant bedoeld. Dat is anders dan in veel dialecten, want die gebruiken vooral bij onkruid een niet-telbare stofnaam, die dus niet in het meervoud kan voorkomen. We zeggen in dit geval dan niet: 'daar staan veel rutsen', maar: 't staat daar vol mee ruts', tenminste zo heb ik

het onlangs in de familiekring horen uitleggen.

Ruts, zoals *Polygonum persicaria* hier genoemd wordt, behoort tot de familie *Polygonum* vanwege de vele knopen die de stengels vertonen. *Polygonum* is letterlijk 'veelknopig'. Dit is trouwens niet het enige verschijnsel aan onze plant dat opvallend gevonden werd.

Er zijn bovendien zoveel planten met dergelijk geknoopte stengels dat een nader onderscheid gewenst was. In vele plaatsen heet het onderhavige onkruid *perzikkruid* omdat de blaadjes lijken op die van de perzikboom: *persicaria* is daar weer een vertaling van.

Ook de Westbrabantse benaming *ruts*, die verder nog voorkomt o.a. in de provincies Antwerpen en Belgisch Brabant en in Zeeland, maar daar in de vorm van *rotse*, zou met het uiterlijk van de plant te maken kunnen hebben. Er zijn taalkundigen die *ruts* nl. in verband brengen met het woord *rood* en ik moet zeggen, dat is zo gek nog niet. Opvallend aan de *ruts* is immers de roodachtige kleur van de stengels en de rode vlek op de blaren. Toch lopen die taalkundigen wat vlug heen over het verschil tussen *rood* en *rut*.

Wat denkt u van dat andere woord *rut* dat in sommige delen van Nederland 'onkruid in het algemeen' betekent? Dat woord hangt samen met een oud woord *ruit* in de betekenis 'schurft'. Uit dat *ruit* zijn diverse woorden ontstaan die allemaal een negatieve betekenis hebben: flauwe kletspraat, schorrimorrie, blut en onkruid. Zo bezien zou het perzikkruid de naam *rut(s)* gekregen hebben omdat het door zijn hinderlijke overvloedige aanwezigheid beschouwd werd als *ruts* bij uitstek.

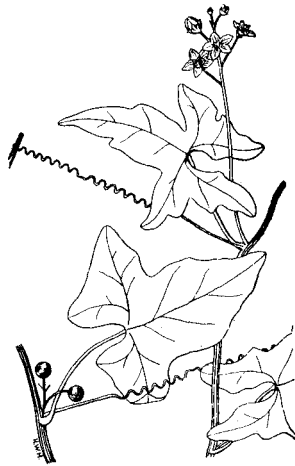
Niet minder hinderlijk en eigenlijk veel schadelijker is of was het voorkomen van de *Vicia cracca* in het graan. Met zijn ranken verstoort dit onkruid de groei van de halmen en dat kost uiteindelijk geld. 'Den Crock is een peste ende verderffenis van alle Coren, Haeuwvruchten ende Rondtsaet', schreef de bekende plantkundige Dodonaeus al in de 16de eeuw en hij bedoelde toen al precies hetzelfde onkruid.

Elk van de twee delen waaruit de Latijnse naam bestaat, zijn als afzonderlijke namen in de dialecten terecht gekomen. Het eerste, *vicia*, dat verband houdt met het Latijnse werkwoord *vincire* 'winden', zien we in de vorm *wikke* in Oost-Brabant. Het andere deel is waarschijnlijk hetzelfde als het Westbrabantse *krok*, het Zuidbrabantse *kruk* en het Duitse *kracke*. In Noord-Brabant loopt de grens tussen *wikke* en *krok* van Noord en Zuid ongeveer ter hoogte van Etten-Leur. Tussen haakjes, er zijn gebieden waar verschillende soorten wikke onderscheiden worden, maar dat is – geloof ik – niet het geval in West-Brabant. Oud is de naam *cracca* beslist wel, hij komt al voor bij de Latijnse schrijver Plinius in de 1ste eeuw, maar duidelijk is hij allerminst.

32. onkruid 3

Rumex acetosa (zulleker)

Bryonia dioica (wulde wijgert)

Dat is mijn derde en laatste stukje over de minder geliefde leden van de plantenfamilie, het onkruid. Eigenlijk behoort ik dit woord *onkruid* niet te gebruiken, want het is niet echt Westbrabants. Het gewone woord is hier: *vuil*, en de werkzaamheid die daarmee verband houdt, heet: *vuil trekken*. Niet dat alle onkruid er nu zo lelijk is dat het er vuil uitziet. Neem nu de klaproos en de korenbloem, zoals we die nog wel eens zien tussen het koren. Naar de laatste heeft de zeventiende-eeuwse dichter Constantijn Huygens zijn verzamelde gedichten genoemd: *Korenbloemen*:

'De Bloem is noodeloos in 't
Koren, en nochtans/

Daer 's geen weerseggen aen,
sy geeft de Tarw een' glans'.

Met andere woorden nutteloos, maar mooi, zoals de gedichten die Huygens naast zijn eigenlijke werk ('de tarwe') geschreven heeft.

Klaproos en korenbloem zijn voor een dialectkundige die zich met het Westbrabants bezighoudt niet zulke interessante

planten: hun namen zijn duidelijk (*klap-* wil hier zeggen dat de blaadjes van de bloem gebruikt kunnen worden voor een spelletje dat een klap geeft) en bovendien algemeen bekend. Beide omstandigheden zijn gelukkig afwezig bij het onkruid dat in het Nederlands *zuring* heet, een naam waarin herkenbaar het woord *zuur* op-

gesloten zit. Het is niet zo vreemd dat de *Rumex acetosa* een zure naam heeft, immers de plant bevat een flinke hoeveelheid zure stof en werd in vroegere tijd gebruikt bij spinazie en in de soep. Het was nog mooi voordelig ook want zuring groeit overal.

Temidden van alle mogelijke varianten die er van de naam *zuring* in het Nederlandse taalgebied bestaan: *zoormoes*, *zurenk*, *surken*, *surbledden*, *zurkel*, valt de Westbrabantse vorm *zulleker* op vanwege een opmerkelijke klankverandering. De meest erop lijkende naam uit de reeks die ik geciteerd heb is *zurkel*, dat ook wel als *zurkel* wordt uitgesproken. U begrijpt wat er gebeurd moet zijn, *r* en *l* hebben gewoon van plaats geruild, iets wat misschien gemakkelijk kon toen de oorspronkelijke betekenis van *zurkel* niet meer uit de naam zelf af te leiden was. Er zijn meer van dit soort omzettingsgevallen bekend, alleen niet in West-Brabant. Wel in het oosten van onze provincie. Daar heet het orgel in de kerk op veel plaatsen *den ölleger* en kervel is er *kelyer*.

Nog een onkruid dat in West-Brabant een naam draagt die voor de taalkundige bijzondere betekenis heeft is de *heggerank*, in het Latijn *Bryonia dioica*.

Zoals de Nederlandse naam al aangeeft, vinden we deze plant vooral bij heggen ofwel (Westbrabants) *tuinen*, en maakt hij zich gehaat door met zijn ranken in die heggen omhoog te klimmen. Bij ons is voor deze plant de naam *wulde wijgert* in gebruik. Niet voor iedereen zal dat *wijgert* meteen duidelijk zijn; *wulde* natuurlijk wel, want dat is hetzelfde als het Nederlandse *wilde*. In andere streken heet de heggerank *wilde wingerd* en dat wijst ons de weg naar de oorsprong van ons woord. *Wingerd* hangt namelijk samen met *wijngaard*, dat van benaming voor een echte tuin met druiven, meer en meer de naam voor een afzonderlijke druivestruik geworden is. Zo ook kon dat *wilde wingerd* de naam worden voor een onkruid dat op zo'n druivestruik lijkt. De weg van *wijgert* naar *wijngaard* is een direkte en gaat dus niet via *wingerd*. Dat laatste is een verkorting van het oude *wiengaard*, met een lange *ie*, terwijl ons *wijgert* ontstaan moet zijn in de tijd dat al die *ie*'s langzamerhand in *ei* veranderden, dat wil zeggen gedurende de 16e en 17e eeuw. *Wijgert* heeft ook nog een *n* verloren, maar daar zult u als Westbrabander wel niet van opkijken: de *n* staat in een groot aantal Westbrabantse woorden bijzonder zwak (*daa(n)se*, *kaa(n)s*, *mèè(n)se*, *daa(n)koewel*) en dat geldt ook voor de andere 'neusklank', *m*: *boomgaard* is zo tot *bogert* geworden.

33. *merijntje gijzen*

Wij, Westbrabanders, bekijken de herhaling van de televisieserie Merijntje Gijzen met meer dan gewone belangstelling. Net als andere Nederlanders worden wij natuurlijk ontroerd en geamuseerd door het kleine, gevoelige, kwebbelende jongetje, zoals we ook genoten hebben van de serie over het Drentse jongetje Bartje. Maar voor ons komt er in dit geval iets wezenlijks bij. Ten eerste speelt het verhaal in een streek die we goed kennen en in een landschap waarmee we vertrouwd zijn. Soms valt er zelfs een bekende plaatsnaam, *De Welbaarg*, bijv., en vrijwel iedereen hier weet toch dat de schrijver A.M. de Jong de plaats van handeling gedacht moet hebben of in De Heen of Nieuw-Vosmeer.

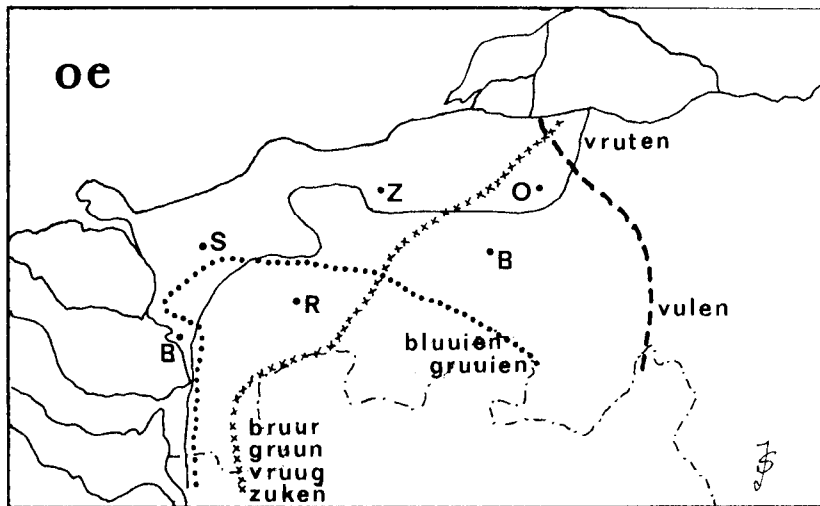
Een tweede bijzondere aantrekkingskracht gaat voor de Westbrabanders uit van de taal die in de serie gebruikt wordt. Misschien is dat ook wel het allerbelangrijkste. Tenminste mij vergaat het zo dat ik juist door wat ik hoor, getroffen word, dat wil zeggen een enkele keer dan want – ik zal het maar eerlijk zeggen – ik ben bepaald niet gelukkig met de manier waarop daar met onze moedertaal omgesprongen wordt. Het komt dan ook nogal eens voor dat ik me zit kwaad te maken en me afvraag hoe zo'n televisiebewerker er toe komt om in de door De Jong zo goed neergeschreven Westbrabantse spreektaal te gaan zitten modderen. Welk systeem zou daar achter zitten, is daarvoor een deskundige, bijv. iemand van U, voor geraadpleegd of ging men van de gedachten uit dat het goed was als het 'plat' klonk?

Een voorbeeld. Ik hoor Merijntje zeggen: 'A gij nie in den el komt, dan weet ik 't nie' en verbaas er me erover dat hij *den el* zegt. Zou dat gedaan zijn om het dialect voor niet-Westbrabanders te verduidelijken? Kletskoek: *Den el* is niet beter te begrijpen als *d'el* (wat het moet zijn en wat er bij De Jong ook staat). Een ander geval is dat van *mipsels*. De ene helft van de spelers spreekt dat woord inderdaad uit zoals dat in het Westbrabants hoort, de andere helft op z'n Ollaans. Maar zelfs bij één persoon zijn verschillende uitspraken te horen en zelfs bij Merijntje zelf, die nu eens zegt *aareg*, dan weer *èèreg*, terwijl toch iedereen behoort te weten dat alleen het eerste Westbrabants is en zeker in de tijd waarin het verhaal speelt.

Nu hebben ze bij filmopnamen vaak een persoon in dienst die voor de continuïteit moet zorgen en er bijv. op moet toezien dat de koffiekant bij de ene opnamedag niet *links* op de kachel staat en de tweede opnamedag *rechts*. Maar van een systeem in het taalgebruik heeft deze meneer of mevrouw Kontinu blijkbaar nog nooit gehoord, want de ene inkonsekwentie na de andere mag rustig passeren. Terwijl een dialektspreker feilloos de regels van zijn taal weet toe te passen en het hem stoort als anderen die zijn taal proberen na te spreken, dat doen op een slordige ondeskundige manier. Die ondeskundigheid blijkt hier vooral in de dialogen die bij de televisiebewerkingen aan het boek zijn toegevoegd. Ik som een paar van de vele onjuistheden op: *meugelijk* voor *mogelijk*, *dachten* voor *dochten*, *van de mergen* voor *vanmorgen*, *te bed* voor *naar bed*, *we 'ebbe* voor *w'emme*, *gevraagd* voor *gevrogen*, een groot aantal gevallen waarin de *h* wordt uitgesproken. Enfin, ik kan wel aan de gang blijven en bedenkt U wel: al die verkeerde vormen staan niet in de boeken van De Jong, maar zijn door de bewerker bedacht, net als de zin, door Merijntje tegen Onzelvevener gezegd: *gij wit 't veul beter as mijn*. Heb U wel eens één Westbrabants sprekend kind dat zo horen zeggen? *As mijn* bestaat niet in het Westbrabants, alleen de vorm *as ikke*; zie maar in de boeken van De Jong.

Verder horen we dan nog door elkaar het Middenstandbrabants van Vader Gijzen, duidelijke Antwerpse aksenten bij de buurmänner en zelfs Hollanders mogen een woordje mee spreken. Kortom, het is een ratjetoe net als de mutsen die de vrouwen in de film dragen als ze naar de kerk gaan. Van alles wat, maar er was geen één echte Westbrabantse muts bij, die met zijn prachtige kroon van witte kunstbloempjes net zo typisch was voor onze streek als onze dialekten.

Wie een boek gaat verfilmen waarin een specifieke taal zo'n belangrijke funktie vervult om een bepaalde samenleving gestalte te geven, is verplicht aan die taal de grootst mogelijke zorg te besteden. Dat is bij de televisieserie Merijntje Gijzen beslist niet gebeurd en dat betreurt ik. En ik vin't zoonde vor Merijntjes.

34. *oe*

Het is al zo lang geleden dat u het zich misschien al niet meer herinnert, maar ongeveer een half jaar geleden heb ik u gevraagd me de plaatselijke uitspraak mee te delen van een aantal woorden die in het Nederlands een *oe* als klinker hebben: *zoeken*, *groeien*, *broer*, enz. Een aantal van u heeft aan mijn oproep gehoor gegeven en daardoor kan ik nu een kaartje presenteren, waarop de verspreiding van de twee mogelijke uitspraken, nl. *oe* of *uu*, bij enkele van die woorden te zien is.

Rechts van elke getrokken lijn of erbinnen, is de uitspraak *uu*. Ik heb niet voor elke plaats gegevens tot mijn beschikking gehad zodat ik de lijnen soms een beetje op goed geluk heb moeten trekken. Als u dus onjuistheden ontdekt, zou ik die graag van u vernemen.

Voordat ik het kaartje verder bespreek, eerst iets over het bijzondere van de klinker in deze woorden. Het wordt dus weer eens een stukje echte taalkunde; het kan ook niet altijd over plantjes gaan. Oorspronkelijk dan hadden alle woorden die in het Nederlands van nu een *oe* kennen, een *oo* als klinker in de eerste of beklemtoonde lettergreep.

Ons woord *zoeken* luidde in de vierde eeuw bijv. *sokjan*. Tussen die tijd en ongeveer het jaar 800 moet daar verandering in gekomen zijn: alle *oo*'s werden *oe*'s. We weten dat o.a. uit de spelling van persoonsnamen in Latijnse teksten uit die tijd. Dan blijft de situatie een tijd lang stabiel, totdat er zich een nieuwe klankverandering aandient, de zgn. Umlaut. Onder *Umlaut*, dat letterlijk eigenlijk zoets als 'omklanking' betekent, wordt in de taalwetenschap een heel complex van klinkerveranderingen verstaan die allemaal door bepaalde klanken van de tweede lettergreep veroorzaakt worden. Om het maar simpel te zeggen: doordat er in *sokjan* een *j* stond, spreken Brabanders nu van *zuken*.

Deze Umlaut is bepaald niet tot *oe*-woorden als *zoeken* beperkt gebleven. Ook woorden met een *oo* hebben verandering ondergaan. Zo zegt men in Oost-Brabant: *geleuven* voor *geloven* en daarnaast: *bekker*, *gemekkelijk* en *tendje* (tandje) en ons gebied kent nog andere gevallen: *leeg* voor *laag*, *kèès* voor *kaas*. Kortom de Umlaut is een veelomvattend verschijnsel geweest. Dat we er een Duitse naam aangeven is niet zo vreemd, want het waren Duitse taalgeleerden uit de vorige eeuw die de Umlautverschijnselen hebben onderzocht. Het Duits heeft trouwens veel meer gevallen dan wij: het gebruikt ook een speciaal teken om de Umlaut aan te geven; bijv. *Bruder* (enkelvoud) met *Brüder* (meervoud).

Hoewel de Umlaut al een vrij oud verschijnsel is, is het optreden ervan in het Nederlandse taalgebied betrekkelijk nauwkeurig te dateren, ditmaal doordat de spelling van plaatsnamen op een zeker ogenblik verandert.

In Oost-Brabant is in 1133 *Reusele* geschreven voor de plaats die daarvoor *Roselo* heette, maar er zijn nog oudere gevallen bekend, waardoor de Umlaut toch wel in de vroege Middeleeuwen gedateerd moet worden. Voor wat Noord-Brabant betreft zijn de Oostbrabantse vormen het oudst, ze zijn ook het talrijkst. U kunt dat al min of meer van mijn kaartje aflezen. Hoe verder naar het oosten hoe meer Umlautsvormen, niet alleen bij de *oe*-woorden, maar bij alle daarvoor in aanmerking komende woorden.

En dat gaat zo door tot in Duitsland. Het lijkt wel alsof de veranderingen zich verbreid hebben, zoals de kringen op het water, wanneer daar een steen in gegooid wordt. Ergens in het oosten moet er wel zoets gebeurd zijn, een Umlaut in de taalvijver, die zijn sporen tot in West-Brabant heeft weten te verbreiden.

35. *vaort*

Bij het woord dat ik vandaag wil behandelen, is geen plaatje afgedrukt. Niet dat ik niet zou willen, maar het onderwerp is zo weinig tastbaar, dat het onmogelijk uitgebeeld kan worden. *Vaort* kun je alleen maar voelen, van binnen dan. *Vaort* is immers het West-brabantse woord voor heimwee, dat wil zeggen, onder andere voor heimwee, want het wordt ook nog in andere, iets afwijkende betekenissen gebruikt.

Laten we eerst eens nagaan waar dit wonderlijke woord vandaan komt. Het woordenboek dat ik bij zulke aangelegenheden altijd het eerste opsla, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (op dit ogenblik 28 boekdelen), vertelt ons dat *vaart* de naam is voor een 'Toestand waarbij het iemand vaart, waarbij hij ergens niet wennen kan of heimwee heeft'. Dit woord *vaart* wordt vervolgens in verband gebracht met het werkwoord *varen*, maar niet het *varen* dat o.a. betekent 'zich per boot voortbewegen', nee, het is het in de kultuurtaal uitgestorven *varen*, dat het Nederlands nog kent in *onvervaard* met de betekenis 'niet bang': *varen* was dus 'bang zijn'. Zo is het ook opgetekend sinds de 16e eeuw. Een volgende stap in de ontwikkeling van de betekenis was die naar 'vrees aanjagen, verdriet doen'. Van wat later datum tenslotte zijn de teksten waarin het werkwoord *varen* gebruikt wordt in de ons bekende betekenis 'onwennig en onplezierig aandoen'.

Het is duidelijk dat *varen* veel algemener is (geweest) dan het zelfstandige naamwoord *vaart*. *Varen/vaoren* komt nu nog volop voor in het hele gebied ten zuiden van de grote rivieren, dus tot aan de taalgrens. Maar *vaort* is vrijwel beperkt tot Brabant, in hoofdzaak nog Noord-Brabant (en de omgeving van Hulst). Mijn indruk is dat er ook wat verschil in gevoels- en gebruikswaarde bestaat tussen *vaoren* en *vaort*. Het laatste is van ernstiger aard dan het eerste. Ik leid dat af uit de voorbeelden die ik me uit het West-brabants herinner: *gemak vaor niet; da sal oe koontje vaore* zijn min of meer grappig bedoelde uitdrukken terwijl *ik em er vaort van en ij ee feul vaort gad* gezegd kunnen worden in minder plezierige situaties: door een vrouw die een zwaar verlies geleden heeft of van een jongen die, bijna of helemaal ziek werd van heim-

wee (in kostschool, seminarie of militaire dienst). *Vaort* heeft ook meer gebruiksmogelijkheden dan het Nederlands *heimwee* dat altijd met verhuizen of verplaatsen samenhangt.

Er zijn nog twee aspecten van dat *vaort* te noemen. Ten eerste verschijnt het altijd in combinatie met *hebben* of *krijgen*: *vaort emme* of *krijge* en kan het met en zonder objekt toegepast worden: dus zowel *ik em er vaort van* als *ik em vaort* zijn goede Westbrabantse zinnen. Het andere waar ik u op wil wijzen is dat het Oostbrabants *vaor* zegt, zonder *t* dus. Deze vorm moet ouder zijn dan die mét *t*, getuige het grote aantal gevallen van *vaor* in deze en aanverwante betekenissen. Die *t* is er waarschijnlijk in West-Brabant aan toegevoegd, zoals dat hier wel vaker – niet altijd – gedaan wordt; o.a. bij *levert* (= lever), *waarft* (= werf) en *temst* (= teems, melkzeef), al moet ik toegeven dat de structuur van deze woorden wel wat verschilt van die van *vaort*: andere beklemtoning of andere groep medeklinkers op het eind. Over die eind *t* in het Westbrabants zou een apart verhaal te schrijven zijn. In sommige (veel) gevallen verdwijnt hij nl.: *da nie*: *da chif niks*, in andere, zoals de hiervoor genoemde, komt hij er juist bij. Noodzakelijk voor het begrijpen is de *t* bij geen van deze woorden. Er moeten dus andere oorzaken zijn waarom de mensen de moeite nemen *vaort* te zeggen en niet langer *vaor*. Misschien heeft bij dit woord toevallig een rol gespeeld het bestaan van een ander woord *vaort*, nl. voor vaarweg, kanaaltje.

36. *blète*

Er wordt in West-Brabant heel wat afgehuild. Tenminste dat zou je zeggen als je alle TV-uitzendingen over Merijntje Gijzen gezien hebt en dan ook nog eens nagaat hoeveel woorden er in onze streek bestaan voor het begrip 'huilen'. Ik ga er nu enkele van bekijken, dat wil zeggen die woorden die toch min of meer typerend zijn voor het Westbrabants, al komen sommige daarbuiten ook wel voor.

Eerst maar eens een woord dat in ons gebied nog niet zo oud kan zijn, nl. *jaanke*. Dit woord heeft zoals bijna alle woorden voor 'huilen', nog andere aanverwante betekenissen, *huilen* zelf trouwens ook, zoals u weet. Meestal zijn het bijv. aanduidingen voor het geluid dat bepaalde dieren voortbrengen. Het genoemde *jaanke* kwam ongeveer 100 jaar geleden in West-Brabant praktisch nog niet voor.

Niet alle woorden in deze verdrietige sektor hebben precies dezelfde betekenis; vaak is er verschil in gevoelswaarde. *Jaanke* en ook de term *brulle*, die niet zo bekend schijnt te zijn in West-Brabant, zijn eigenlijk wat ruwe aanduidingen voor 'huilen'. Deze woorden passen beslist niet in een vriendelijke spreekstijl. Ook *brulle* kent u als benaming voor het geluid van dieren, in dit geval dat van koeien, maar op mensen toegepast hoeft het niet te betekenen dat het huilen luidruchtig gebeurt.

Dat is al helemaal niet het geval bij het soort huilen dat met *simme* gekwalificeerd wordt. *Simme* zal nooit van volwassenen gezegd worden, maar steeds van kinderen, met als bijkomstige typering dat het huilen een zacht, maar vooral ook zeurderig karakter heeft. Het kind wil iets (gedaan) krijgen. De oorsprong van *simme* ligt zoals bij de meeste woorden in nevelen gehuld, van tranen dit keer. Wel lijkt het me dat we bij *simme* niet aan een ouder gebruik voor diergeluid moeten denken, maar aan de bedoeling het geluid van het huilen te imiteren: klanknabootsing dus.

Naar mijn indruk is *schreeuwe* in West-Brabant tegenwoordig het meest gebruikte woord, en niet alleen bij ons, want *schreeuwe* of een klankvariant daarvan komt in vele Nederlandse dialecten voor.

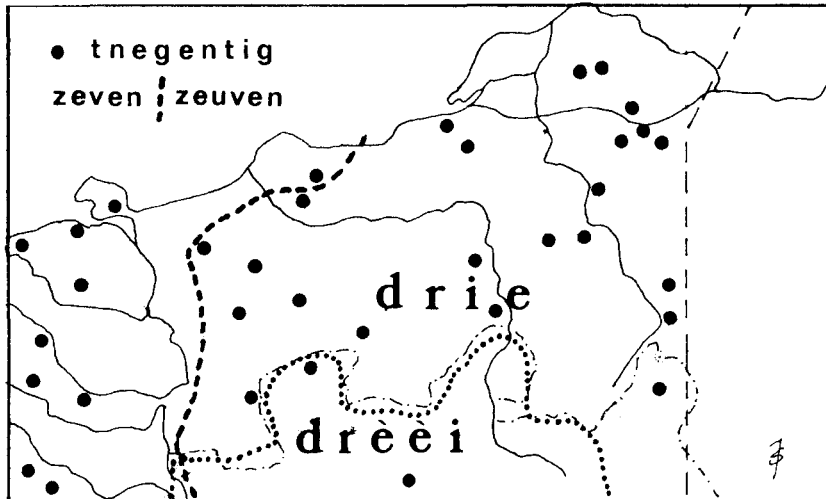
Maar het meest specifieke Westbrabantse woord voor ‘huilen’ is toch *blète*, let wel met een *t*, niet met een *r*: *blère* dat zeggen wij van koeien. Dat wil niet zeggen dat *blète*, met daarnaast de vorm *blaten*, niets met dieren te maken zou hebben, integendeel. Ook *blète* is oorspronkelijk weer een woord dat voor dieren gebruikt werd en in die functie heel algemeen is, nog steeds. Er zijn eigenlijk maar twee kleine gebieden in Nederland waar *blète* op mensen betrekking heeft: dat zijn het westen van Zeeuws-Vlaanderen en het westen van Noord-Brabant.

Trouwe lezers van mijn rubriek zullen daar, net als ik, verbaasd over staan, want als er overeenkomst is tussen onze streek en Zeeuws-Vlaanderen, betreft het steeds oostelijke deel, het land van Hulst. Ik denk dat deze ongebruikelijke overeenkomst te maken heeft met het bijzondere karakter van *blète*, of beter het typische ontstaan van de betekenis ‘huilen’ bij dit, maar ook de andere woorden voor huilen. In grote lijnen hebben ze namelijk gemeen dat ze oorspronkelijk bijna allemaal benamingen waren voor het (harde) geluid dat dieren maken.

Ons huilen is een bezigheid waar we ons wel eens voor schamen, die ons in verlegenheid brengt. Mensen reageren dat vaak af door dan de spot met zichzelf of met de ander te drijven. Een vorm van spot is de ironische overdrijving en die is de oorzaak – vermoed ik – van de betekenisverschuiving bij deze groep woorden. Aangezien deze spot door overdrijving iets heel algemeen is, kon het woord *blète* in twee gebieden, onafhankelijk, de betekenis ‘huilen’ erbij krijgen.

(Iets technisch tussen haakjes: de vormen van *blète* zijn in West-Brabant *ik blèèt*, *ge blet*, *ij blet*, een lange, twee korte, net zoals *ik blijf*, *ge blef*, *ij blef*. Zou de verkorting in ’t Westbrabants in bepaalde vormen niet veroorzaakt hoeven te zijn door een op de klinker volgende medeklinkerkombinatie, maar een morfologische regel geworden kunnen zijn? De vraag stellen is nog niet haar beantwoorden!)

Jaanke, *brulle*, *schreeuwe*, *simme*, *blète*, is het niet om tranen van in je ogen te krijgen, dit stukje? En dan heb ik het nog niet eens gehad over huilen van vreugde of van het lachen.

37. *tnegentig*

Als ik goed geteld heb, is dit stukje nummer 90 van mijn rubriek. Een mooie aanleiding om eens even stil te staan bij het telwoord *negentig* en enkele van zijn soortgenoten. De vorm *tnegentig* met een *t* aan het begin is in het jaar 1958 genoteerd in de plaatsen die op mijn kaartje met een stip zijn aangegeven. Het valt ondertussen te betwijfelen of er op dit ogenblik nog Westbrabanders zijn die het woord op deze manier uitspreken, want al tijdens die enquête van nu ruim twintig jaar geleden werd in de meeste gevallen opgemerkt dat *tnegentig* verouderd was. Maar misschien zijn er toch nog wel enkelen onder u die dit pessimisme overdreven vinden. Hoe dan ook: het is op zich al bijzonder opvallend dat zo'n lastig uit te spreken vorm, met zijn ongebruikelijke woordbegin, *tn*, het nog zo lang uitgehouden heeft.

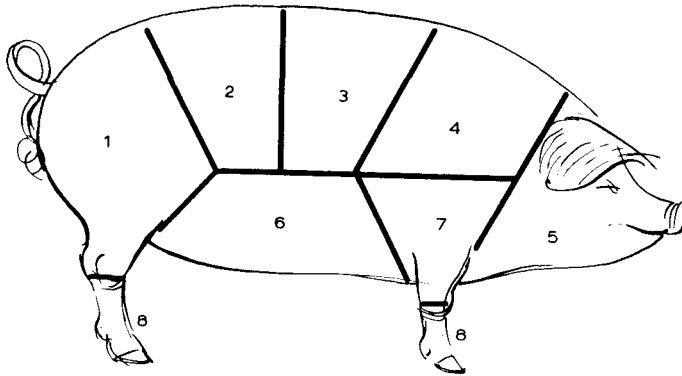
Van die *t* aan het begin van een tiental zijn nog enkele sporen aan te wijzen en dit keer zelfs niet alleen in de dialecten. Ten eerste noem ik de vorm *tachtig* die natuurlijk te maken heeft met *acht*, maar dan met die vreemde toegevoegde *t*. Deze vorm zal het zeker wél redden, want hij is ten slotte ook in het Nederlands aanwezig en bovendien levert een *t* voor een klinker geen enkel

uitspraakprobleem op. Veel minder zeker ben ik van de toekomst van de tweede soort *t*-sporen bij de telwoorden, die n.l. zo verborgen zijn dat u ze waarschijnlijk niet herkennen zou, als ik ze u niet noemde. Vergelijkt u eens de uitspraak van *vier* naast *veertig*, *vijf* naast *vijftig*, *zes* en *zeven* naast *zestig* en *zeventig*. Als u het tweede telwoord van elk paar uitspreekt zoals u dat van nature gewend bent (en dus niet zoals u dat soms op de televisie hoort), zult u merken dat u aan het begin een zogenaamde stemloze medeklinker spreekt, een *f* en een *s*; de stembanden trillen dan niet mee. Oorspronkelijk stonden op die plaats in het woord resp. een *v* en een *z*, maar doordat er die ons bekende stemloze *t* aan voorafging, werden *v* en *z* tot *f* en *s*. En zo is het nog altijd gebleven.

Over de herkomst van deze *t* bestaan verschillende theorieën. Volgens sommigen is het een restant van een oud Germaans woord *hund*, dat 'tiental' betekende. Anderen denken zelfs aan een Kaukasische oorsprong. In de talen die in de Kaukasus gesproken worden komt inderdaad een voorvoegsel *at* voor dat ook 'tien' betekent. Hoe het Westbrabants en aangrenzende dialecten aan zo'n ver element komen, is voorlopig nog een onduidelijke zaak.

Nog een enkel woord over het bijgevoegde kaartje. De dunne streeplijn door Midden-Brabant geeft aan tot hoever de *tnegentig*-vormen voorkomen: Oost-Brabant kent ze dus niet. De streepjeslijn in het westen van ons gebied scheidt de plaatsen waar het telwoord 7 als *zeven* wordt uitgesproken van de plaatsen waar men *zeuven* zegt. De dialektvorm *zeuven* lijkt een goede tijd tegemoet te gaan, nu hij via het telefoonverkeer zo ongeveer de gewone vorm in het Nederlands geworden is.

Een derde grenslijn die er in verband met de telwoorden in ons gebied te trekken is, betreft de uitspraak van het telwoord 3; ten noorden van de stippellijn is het *drie*, ten zuiden ervan *drèèi*, soms zelfs *draai*. Wie weet dat deze laatste twee vormen ook in Antwerpen gebruikelijk zijn, zal begrijpen dat de grenslijn een gevolg moet zijn van uitstraling vanuit deze voor West-Brabant zo belangrijke stad. Heel bijzonder is wel dat die Antwerpse invloed zich in dit geval zo keurig aan de Rijksgrens gehouden heeft; dat gebeurt anders bijna nooit. Als ik een veronderstelling mag wagen is het deze, dat het Nederlandse onderwijs er misschien eerder in geslaagd is de dialektische uitspraak van 3 uit te bannen dan het Belgische. Telwoorden komen op school nu eenmaal heel vaak ter sprake.

38. *alles van tfaareke*

Vanouds heet november de slachtmaand en dat is dan omdat in deze maand het vetgemeste varken van boer en burgerman zijn doel bereikte: de keus wier geslacht. We zullen maar niet stilstaan bij dat akelig spannende gebeuren, maar liever eens kijken wat dat varken aan gerechten en namen opleverde. Eigenlijk hoef ik niet zo in de verleden tijd te schrijven, want de huisslacht bestaat dan wel niet meer, aan het varkensvlees is tenminste op het eerste gezicht niet zoveel veranderd en in West-Brabant ook niet veel wat de namen betreft.

Ik moet al meteen een uitzondering maken en wel voor varkensdeel nr. 1 van de tekening. Tegenwoordig heet dat *am*, hetzelfde woord als het Nederlandse *ham*, maar vroeger bestond daarvoor de naam *hesp* ofwel *eps*. Beide woorden, *am* en *eps*, hebben dezelfde grondbetekenis, nl. die van 'kromming, buiging'. En wie het varken of zijn hammen goed bekijkt zal daar alle begrip voor hebben. Opvallend is dat *eps* (of *hesp*), dat in Nederland vrijwel uitgestorven is, nu in België, als een soort kultuurtaalwoord, erg in opkomst blijkt te zijn.

Gaan we nu verder langs het varken dan komen we bij de nrs. 2 tot en met 4, die gezamenlijk de zgn. *karremenaai* opleveren. Officieel is het natuurlijk *karbonades* en aan die vorm kunnen we ook de oorspronkelijke betekenis terugzien. *Karbonade* is nl. in laatste instantie afgeleid van het Latijnse *carbones*, dat 'kolen' betekent en *carbonata*, dat is de oudste vorm, wil niet anders zeggen dan 'op een vuur van kolen gebraden vlees', een ouderwetse barbecue, zou men kunnen zeggen. De vorm *karremenaai* met zijn

m is het resultaat van o.a. dezelfde klankregel die van *ebbe emme* gemaakt heeft; we moeten dan wel een tussenvorm *karrebenaie* aannemen, want de verandering van *b* in *m* geschiedt alleen tussen klinkers.

Van nr. 5 plus nog wat restanten als oren en staart wordt het zgn. *aksel* gemaakt, dat in de winkel tegenwoordig meestal met *zult* wordt aangeduid. *Aksel* is natuurlijk een afleiding van het werkwoord *akke*, dat de bereidingswijze aangeeft, *zult* komt van een vorm van het woord *salz*, *solz*, wat hetzelfde is als *zout*. Nr. 6 levert *bökspek*, dat bij ons gekookt en met mosterd op smaak gemaakt, een zaterdagse lekkernij was.

Nr. 7 heet de *schouwer*. Inwendig zijn daar te onderscheiden het schouderblad: 't *schöffelbladje* en de mergpijp: 't *boegpepke*. Nr 8 zijn de *pôöte*, die met de iets hoger gelegen *knörrekes* vaak in de *artesoep* terecht kwamen of bij het brood gegeten werden. Niet te zien op de tekening zijn de *daareme*, die na min of meer grondige reiniging gebruikt werden voor het maken van worst of *wöst*, speciaal *bloetwöst* en *boerewöst*. Een van de inwendige organen die gekonsumeerd werden, is de lever, met in het Westbrabants die merkwaardige achtergeplaatste *t*: *levert* (naar het voorbeeld van *stienkert*, *lompert* e.d.?) Daar in de buurt zit ook de *blaos* van het varken die zich goed liet opblazen en dan na droging als speelbal dienst deed.

Het kleinste gerecht dat van het varken kwam en dat nu als zodanig niet meer lijkt te bestaan, waren de zgn. *kaoikes*. De bereiding daarvan was ook heel eenvoudig. Er werd vet uitgebakken totdat er kleine vlezige stukjes overbleven, die op het brood gegeten werden. Hoe klein ze ook zijn, al in de 16e-eeuwse woordenboeken komen de *kaeyen* veelvuldig voor. Daar worden ook de varianten genoemd die duidelijk maken dat de oudste vorm van het woord (in het enkelvoud) *kade* geweest is, met de betekenis 'vuil, overblijfsel e.d.'. In Zeeland is de naam *kanen*, ontstaan aldus: *kaden* (mv) → *kaan* (mv) → *kanen* (dubbelmeervoud, doordat de vorige vorm niet meer als zodanig herkend werd).

Tot slot een woord dat ook in de meeste woordenboeken helemaal achteraan staat: *zwoerd* (van het spek). In een Westbrabants woordenboek zou het woord wel wat meer naar voren opschuiven, door de vorm *zwèèrd*. De oudste betekenis van het woord is 'behaarde huid'. Soms werd je daar bij het eten van *kripkes* spek nog wel aan herinnerd.

39. ooms en tantes

Het is opvallend hoeveel meer verschillende benamingen er in het Nederlandse taalgebied voor het begrip ‘tante’ bestaan dan voor de mannelijke tegenhanger ‘oom’. Voor dat laatste ken ik er maar twee: het ook in West-Brabant gewone *oom* en verder *nonkel* dat in onze grensstreek en ook in het gehele Nederlandstalige deel van België gebruikt wordt.

In de vorm *nonk* is het me bekend uit de Limburgse dialecten. *Nonk(el)* is zonder enige twijfel afkomstig uit het Frans, waar een oom *oncle* heet. Hoe die *n* ervoor kon komen, leert ons een vergelijking met *arreslee*, dat oorspronkelijk *narrenslee* luidde (vanwege de belletjes). Door zgn. verkeerde analyse werd *de narrenslee* opgevat als *den arreslee*. Het omgekeerde kon ook gebeuren. Bij Guido Gezelle heet het *de navent* i.p.v. *den avent*. Zo werd *den onkel* tot *de nonkel*.

Het hier veel meer gebruikte *oom* is van oorsprong een Germaans woord. Het komt dan ook o.a. in het Duits en Engels voor. Oudere vormen van *oom* zijn *ohem* en *oheim*, waaruit we kunnen opmaken dat het woord eigenlijk uit twee delen bestaan heeft. Die *oo* zou zijn te vergelijken met het Latijnse woord *avus* ‘grootvader’; beide vormen hebben dan een gemeenschappelijke oorsprong. Die *oo* is ook dezelfde als in *opa* en *oma* (en *opoe*). In het tweede woorddeel van *ohem* zien sommigen het woord *heem*. *Oom* zou dan letterlijk ‘erfgenaam van de grootvader’ betekend hebben.

In West-Brabant en in het zuiden in het algemeen, gebruikt men *oom* – bij ons uitgesproken als *wom* (met stijgende diftong en verkorting) – alleen als het om echte bloedverwanten gaat; anderen worden met de voornaam aangesproken. In de Hollandse provincies zijn de gebruiksmogelijkheden veel ruimer. Daar kan met *ome Piet* ook iemand aangeduid worden die geen familie is, maar met wie men wel vriendschappelijk omgaat. Een voorwaarde is wel dat zo iemand tot een oudere generatie behoort.

Voor ‘tante’ zijn in West-Brabant drie namen voorhanden: *tante*, *moet* of *moetje* en *mui*. Ze worden echter niet door elkaar gebruikt: ieder heeft zijn eigen gebruiksmogelijkheden. Het meest

algemeen en tegelijk ook het jongst is het eerstgenoemde: *tante*. Net als *nonkel* is *tante* rechtstreeks uit het Frans overgenomen. Dit zijn trouwens niet de enige Franse leenwoorden in deze sektor.

We kennen of kenden in West-Brabant ook nog *mesjeu* voor de onderwijzer (speciaal in Steenberg) en *meseur* voor schoonzuster. Eenmaal stonden deze woorden in hoog aanzien. Ze waren uit het Frans overgenomen door mensen die hun hogere status wilden bewijzen en dat vooral meenden te kunnen doen door hun verwanten met een deftig Frans woord aan te spreken.

De beide andere woorden voor 'tante', *moet* en *mui*, zijn niet alleen wat hun uiterlijk, maar ook wat hun oorsprong betreft nauw aan elkaar verwant. Ze hebben nl. alle twee iets te maken met het woord *moeder* en schijnen vanouds een soort 'koosnaam, troetelnaam' geweest te zijn. De tegenwoordige verbreiding van beide woorden laat zien dat ze al zeer oud moeten zijn: overal op de kaart zijn van elk wel restjes te vinden, nergens vormen ze een groot gebied.

Zo komt *mui*, behalve – sporadisch – in West-Brabant, nog voor in Groningen, en op de Zuidhollandse eilanden en rondom Kuik in Oost-Brabant. *moet*, en meestal de verkleinvorm *moetje*, is vrij zeldzaam in West-Brabant; op Tolen gebruikt men *moei*. Ik moet erbij zeggen dat ik hier de toestand van vóór 1943 beschrijf en het is dus goed mogelijk dat er van dat *moet* en *mui* tegenwoordig geen spoor meer te bekennen is, of nog maar een enkel.

Zelf herinner ik me het gebruik van *moetje* nog goed. Dat woord had eigenlijk nauwelijks meer de betekenis 'tante', maar was tot een soort betiteling geworden die bij bepaalde mensen paste. *Moetje Piet* was zo'n bijzonder iemand; er was er maar één van. Ook bij *mui* was het gebruik beperkt tot een klein groepje personen, maar ik weet er toch te weinig van om daarover meer details te kunnen meedelen. Wel meen ik dat dit woord achter de persoonsnaam geplaatst werd: *Mie-mui*. Zowel dit *mui* als *moetje* werden gebruikt door mensen die geen familie van *Mie* en *Pietje* hoefden te zijn, net zoals we dat gezien hebben bij het Noordhollandse *oom*.

40. taal en teken

i - a - o	ijne pouwulsen block	o	2
i - a - o	machghiel baertjaenssen	o - 2	
i - a - o	marrinnis bartjaenssen	o	2

3 namen uit het Kohier van 1693 te Wouw:

ijan pouwulsen block
machghiel baertjaenssen
marrinnis bartjaenssen

Het is vaak al niet eenvoudig om preciese en betrouwbare gegevens over de dialecten van het heden te verkrijgen, maar de moeilijkheden zijn nog eens zo groot als het gaat om het taalgebruik in het verleden, het verre verleden dan, toen er nog geen middelen bestonden om geluid vast te leggen. Bij elke geschreven tekst moet de taalkundige zich afvragen hoe de woorden in werkelijkheid geklonken hebben. Dat de verhouding tussen schrift en gesproken taal altijd een probleem geweest is en zal blijven, kunt u dagelijks vele malen vaststellen. U leest bv. *het lichtje*, maar als die woorden naar de letter uitgesproken worden, kunnen ze niet meer als normaal Nederlands beschouwd worden. Ik herinner ook nog even aan de telwoorden *veertig*, *vijftig*, *zestig* en *zeventig*, en zo zijn er honderden voorbeelden te geven.

Het schriftsysteem, de spelling, bestaat uit afspraken en vaste gewoontes, terwijl de taal zelf voortdurend aan het veranderen is, soms onmerkbaar maar daarom nog niet onwerkelijk. We schrijven de woorden eigenlijk steeds (als het goed gaat) zoals we ze geleerd hebben, we herkennen en gebruiken *woordbeelden*. Pas als we een woord moeten opschrijven dat we nog nooit *gezien* hebben, verkeren we in de situatie dat we ons moeten afvragen hoe we elke *klank* door een letterteken zullen weergeven. In deze laatste positie verkeren mensen die letterlijk ongeletterd zijn voortdurend, maar ook de mensen die leefden in een tijd dat er nog geen strenge spellingvoorschriften en -gewoontes bestonden als nu.

Onregelmatigheden in de spelling komen in oude teksten dan ook het meest voor bij woorden die niet zo algemeen gebruikt worden dat ze bv. in het hele Nederlandse taalgebied bekend zijn en daardoor eender geschreven worden. Plaats- en persoonsnamen vormen zo'n categorie. Natuurlijk niet namen als *Parijs*, *Amsterdam*, *Roosendaal*, *Jan*, *Piet*, *Marie*, enz., maar wel de namen die een heel beperkt gebruik kennen: *Kasdonk*, *Tfermaoike* (beide in Roosendaal), *Kiekindepot*, *Tfierkaantje*, *Tpielekeswaoter* (in

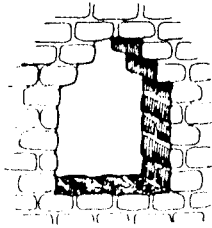
Bergen op Zoom). De schrijfwijze van zulke namen was, voordat die in de vorige eeuw werd vastgelegd, willekeurig en stond daardoor vaak dichter bij de uitspraak dan de schrijfwijzen die wij praktiseren. Deze gedachten kwamen bij me op toen ik een aantal bladzijden doorlas, die afkomstig zijn uit het Gemeentearchief van Wouw. De streekarchivaris heeft me nl. een aantal zgn. kohieren van het zoutgeld toegestuurd, die voor het taalonderzoek van betekenis zijn, doordat ze hele lijsten met persoonsnamen bevatten, geschreven door mensen die zich niet hielden aan enig spellingsysteem, maar juist schreven naar eigen inzicht.

Zo wordt dezelfde naam meermalen op verschillende manieren gespeld. In 1688 is het *willem domen*, maar een paar jaar later *wullim domen*, of zelfs *wullum domen*, niet omdat de uitspraak van de voornaam veranderd zou zijn (al is dat in een verder verleden wel gebeurd), maar gewoon omdat het zo uitkwam. Een ander woord heb ik er niet voor, ook niet als iemand, in 1662, op één blz. schrijft: *sin huishouwen*, *sien huishouwen*, *sijn hushouwen* en *sin huijshouwen*.

Voor de geschiedenis van het Westbrabants is o.a. van belang de veelvuldig voorkomende spelling van de stomme *e* tussen twee medeklinkers: *huiberechsen* (1692), *giesberecht*, *henderissen*, *henderick* (alle 1693). In andere kohierlijsten, bv. die van 1688, wordt die *e* weer niet geschreven, maar dat vormt juist een aanwijzing dat hij wel degelijk *gesproken* werd. Hetzelfde geldt voor de gerekte klinker voor *n+* medeklinker: *Fraans*, *daanse*, *kaans*, enz. Gewoonlijk staat in de lijsten *plasmans* gespeld, maar in die van 1693 lezen we *plaesmaens*, een bewijs dat die rekking in elk geval toen al bestond.

In het Westbrabants van nu valt de *r* vóór een medeklinkerkombinatie vaak uit: *korst* wordt *köst*, *dorst* *döst*, *Kerstmis kessemus*, *barst bast*. Nu staat er in het kohier van 1693 opeens de naam *baertjaensen* en in 1692 *bartsijansen*. Later, in 1703, blijkt hier *bastiaensen* bedoeld te zijn. Wat is er nu gebeurd? De schrijver van 1693 die *bastiaensen* hoorde, meende te doen te hebben met zo'n woord waarin ten onrechte de *r* was weggelaten en heeft die *r* op eigen houtje toegevoegd, met een kleine extra verandering van de rest van de naam tot een bekend klinkende combinatie: *bartjansen*.

Zo kunnen oude geschriften ons, door een bepaalde klank nadrukkelijk met een letterteken weer te geven, soms laten zien dat hij in de gesproken taal juist *niet* bestond.

41. *moons, mosgat, vöstergat*

Staltraampje in de schouw.

We bevinden ons op dit ogenblik in een gedeelte van de oude Westbrabantse boerderij dat het best te betitelen is als bijkeuken. Eigenlijk vormt het een geheel met het stalgedeelte, waar in deze dagen de koeien opgesteld staan. Die bijkeuken is nauwelijks te vergelijken met de keukens en bijkeukens van tegenwoordig. Er wordt bijv. niet gekookt. De

enige overeenkomst is dat er soms een soort gootsteen en een water toevoer, in de vorm van een pomp te vinden is en een waterafvoer in de grond, een eenvoudige stenen goot die uitkomt bij een gat in de muur, waar het vuile water door naar buiten kan lopen. Maar verder is er hoogstens nog een houten rek waarop potten en schotels uit kunnen lekken.

Dit eenvoudige vertrek draagt de naam *moons*, maar niet veel mensen zullen dat woord nog kennen, omdat er nergens meer van dit soort bijkeukens bestaan. De *moons* is bij uitstek de plaats waar het vuile vaatwerk afgespoeld wordt. Hoe het woord oorspronkelijk geweest moet zijn, kunnen we afleiden uit de naam voor het al genoemde gat in de muur. Dat heet het *mosgat*. Op het eerste gezicht lijkt dat woord samen te hangen met *morsen*, maar dat woord luidt bij ons *mösse*, dus die mogelijkheid vervalt. Bovendien wordt *mosgat* ook vaak als *moosgat* uitgesproken en dat maakt duidelijk dat het hier om een ander woord gaat. *Moos* is waarschijnlijk de oudste vorm, de oudste betekenis daarvan is die van 'modder, slijk', later uitgebreid met 'afwaswater' en 'afvalwater'.

Twee klankvarianten moeten we nu verklaren, althans in verband zien te brengen met soortgelijke veranderingen. Ten eerste: *moosgat* dat *mosgat* wordt, is een veel voorkomend geval van verkorting in samenstellingen en verkleinwoorden: denkt u maar aan

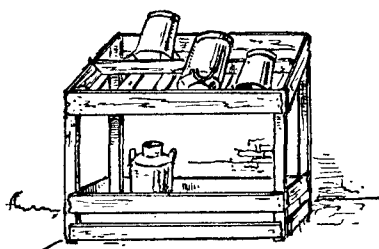
gootsteen bij *goot*, *roske* bij *roos*.

Dan de *n* in *moons*. Zoals bekend heeft het Westbrabants een sterke neiging tot nasalering, d.w.z. tot het inschakelen van de neusholte bij het spreken van klinkers: *daanse*, *kaans*, enz. In deze laatste woorden is al een *n* aanwezig, maar er zijn enkele woorden waarbij die nasaal oorspronkelijk niet bestond, maar later lijkt te zijn ingevoegd. Het eerste is het woord *moeder*, dat in bepaalde gedeelten van West-Brabant als *moender* uitgesproken wordt. *Moons* is het tweede voorbeeld van die *n*-invoeging.

Het is u waarschijnlijk – net als mij – opgevallen dat het hier om twee woorden gaat die elk al met een neusmedeklinker beginnen, dat wil in artikulatorisch opzicht zeggen dat de neusholte bij het begin van het woord voor de luchtstroom opengesteld is. In dit geval wordt die openstelling ná de *m* eenvoudig gehandhaafd tot aan de *d*, resp. de *s*, waardoor die *n* ontstaat. Het is een voorbeeld van trage artikulatie zoals we die in het Westbrabants wel vaker aantreffen.

Wie verder kijkt, ziet dat er in het *moons*-gedeelte nog een gat zit, nu niet vlak bij de grond, maar op ooghoogte. Dat gat ziet eruit zoals op de afbeelding en het staat in verbinding met zowel het woongedeelte als de *moons* annex koestal. Het is het *vöstergat*, dat in naam wel een beetje lijkt op *venster*, maar dat daar toch in het geheel niets mee te maken heeft.

Prof. Weijnen heeft eens aannemelijk gemaakt dat dit oude woord, dat in de 16e eeuw in het al meermalen genoemde, beroemde woordenboek van Kiliaan als *vuyster* gespeld wordt, te maken heeft met een oud woord *fon*, dat ‘vuur’ betekende en dat we ook in ons woord *vonk* terugvinden. Als we ons realiseren waar dat *vöstergat* voor dient, zullen we met deze woordafleiding geen moeite hebben. Het is nl. de opening waarin men van ouds de stallamp neerzet om zo ook licht in de stal te hebben. Niet zonder betekenis is ook dat het *vöstergat* zich naast de schouw bevindt; immers daar werd in heel vroeger tijd alle vuur en licht vandaan gehaald.

42. *spin en potein*

Deze keer gaat mijn bijdrage over twee begrippen die te maken hebben met wat er zich in de keuken afspeelt. Het eerste van de twee is de kast waarin voorraden levensmiddelen bewaard werden of misschien nog worden. Het is een kast

die zich als regel bevindt tussen de twee bedsteden en die als het ware het voorportaal vormt voor de kelder. Soms zit die kast onder de trap naar de bovenverdieping. Het gewone woord ervoor was: *de spin*, en in een vollediger maar toch zeldzamer vorm: *spinde*. Dit *spinde* was, mijn verhaal begint eentonig te worden, ontleend uit het Latijn, zoals zoveel benamingen voor delen van het woonhuis. Het Latijn heeft een werkwoord *dispendere* 'uitdelen' en daaruit ontstond in de Middeleeuwen *spenda*, met als eerste betekenis 'uitdeling van levensmiddelen aan behoeftigen'. Van deze betekenis is het niet zo ver naar 'kast waarin de uit te delen goederen zich bevinden'. Het woord *spin(de)* komt in de nog weer jongere betekenis 'provisiekast of kast waar de melkvoorraad bewaard wordt' in vele Nederlandse dialecten voor.

Wat mij – taalkundig – aan dit woord interesseert, is wat er met het achtervoegsel *de* gebeurd is. In sommige plaatsen (Roosendaal bijvoorbeeld) is de *e* afgevallen en bleef *spint* over. Maar in verreweg de meeste plaatsen is dat hele *de* verdwenen, in één keer, of stapsgewijs: eerst de *e* vervolgens de overgebleven *t*. Nog een ander en naar het mij voorkomt meer waarschijnlijke mogelijkheid is dat *spinde* eerst tot *spinne* geworden is en toen pas zijn *e* kwijtraakte, net zoals bij de werkwoorden *winden* en *vinden* ook de *d* 'assimileerde' met de *n*. Immers, anders zou *spind* tot *spind* geworden zijn en zich hebben aangesloten bij de groep *kiend*, *wiend*, *bliend*, *lient*, enzovoort en dan zou de *t* (gespeld *d* natuurlijk) bewaard gebleven zijn.

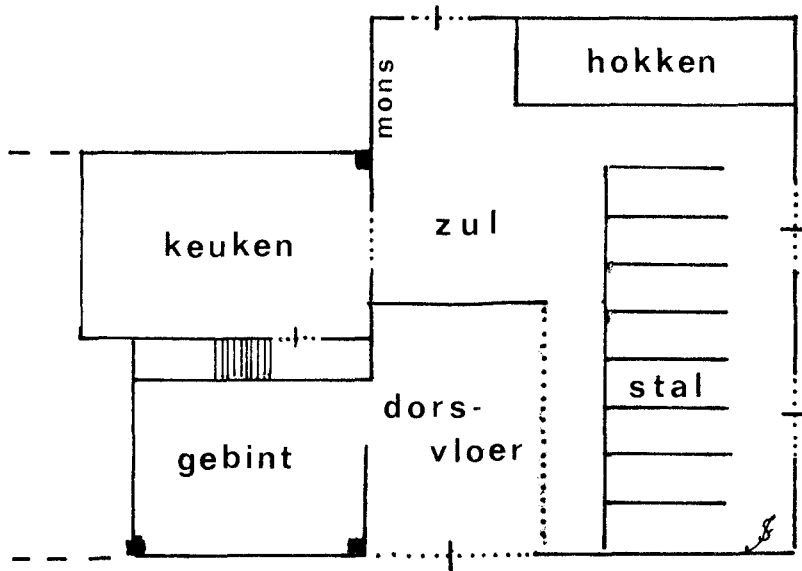
Zo algemeen als de naam *spinde* en varianten voor de voorraadkast is, zo zeldzaam is de Westbrabantse naam voor het nu te behan-

delen meubelstuk. Het gaat om het hier afgebeelde houten rek, dat buiten stond en waarop potten, schotels en pannen te drogen werden gezet. *Potein* was de naam. Dat eerste deel is trouwens weer een Latijns woord, maar van het tweede hoef ik dat nu eens niet te zeggen, al zult u, net als ik, er niet veel bekends in ontdekken.

Toen ik zo eens naging welke benamingen er in andere delen van Nederland voor dit pottenrek in gebruik zijn, stootte ik op het Zeeuwse *tèeltuun* ofwel *teiltuin* en dat gaf me een aanwijzing in welke richting ik moest zoeken. Het eerste deel van de Zeeuwse vorm is *teil* in de betekenis 'vaatwerk, schotel' en dat staat dus op een lijn met het Westbrabantse *pot*. In het tweede deel herkent u ongetwijfeld het ook Westbrabantse woord *tuin*, waarmee bij ons een haag van bijvoorbeeld ligusterstruiken rondom *den of* bedoeld wordt. In Zeeland heeft dat woord een algemenere betekenis en kan gebruikt worden voor 'afheining, heg, schutting en hekwerk'. En nu ben ik waar ik wezen wil, want het woord *ein* zoals in *potein* kan een variant zijn van *heining* en dat laatste woord had diezelfde betekenissen die het Zeeuwse *tuun* nu nog heeft. Met andere woorden een *potein* is een 'heining waar potten op gelegd kunnen worden'.

Ook elders is de vorm (*h*)*ein* nog voor pottenrek in gebruik, maar dan gekombineerd met *test-* tot *testein* op Schouwen-Duiveland en in de samenstelling *kannehein* hier en daar in Zuid-Holland.

In West-Brabant komt, meer in de richting Roosendaal-Etten ook nog de benaming *pottenbank* voor, die niet zulke grote problemen oplevert. Dat deed wel een vorm *kanrad*, die in de Betuwe voorkomt, totdat ik ontdekte dat daar vaak oude wielen op een paal geslagen werden en zo dienst deden als pottenrek. *Rad* is daar het gewone woord voor wiel.

43. *schelft en gebint*

Twee belangrijke bergruimtes kende de Westbrabantse boerderij, een op de begane grond en een andere op een hoger niveau. Deze laatste bevond zich als regel boven de koestal en diende om er hooi of stro te bergen. De bergplaats zelf was een soort zolder die gevormd werd door enkele lagen rond hout die kruisgewijs over elkaar gelegd werden; ook werden wel ruwe planken gebruikt. In heel het oude Brabant d.w.z. Noordbrabant en de Belgische provincies Antwerpen en Brabant heette deze zolder *schelft*, soms in de vorm zonder *t*: *schelf*. Sporadisch komen deze woorden nog voor in Limburg, wat meer op Schouwen-Duiveland en nog wat meer, zelfs vrij veel in de Belgische provincie Oost-Vlaanderen. Dat wijst er op dat dat *schelf(t)*-gebied vroeger groter geweest moet zijn. Een ander aanknopingspunt voor de veronderstelling dat *schelft* wel wat op zijn retour is, geeft de situatie in Noord-Brabant: Oost- en West-Brabant zeggen *schelft*, maar in Midden-Brabant is de naam *schoor* in gebruik. Het is niet aannemelijk dat Oost- en Westbrabanders onafhankelijk van elkaar de naam *schelft* verzonnen hebben, dus mogen we er gerust van uitgaan dat eenmaal heel Noord-Brabant *schelft* heeft gekend.

Dat dat trouwens een oud woord is, blijkt wel uit het voorkomen in andere talen. Zo is er het Engelse *shelf*, dat 'planken vloer'

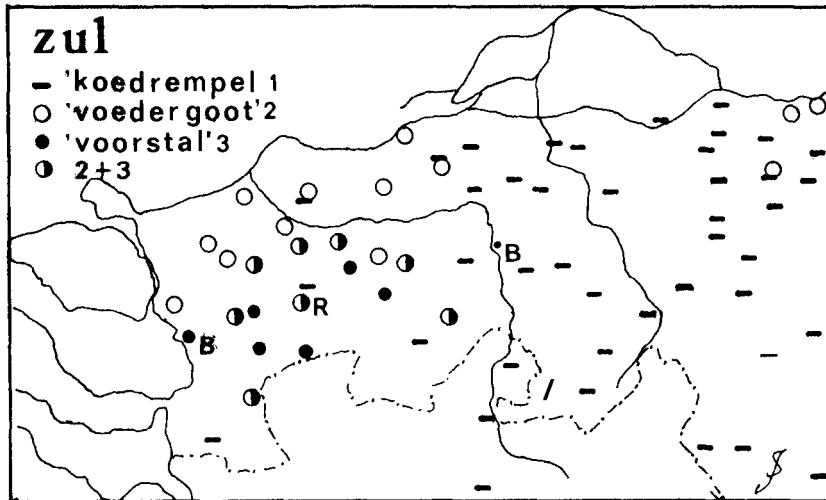
of 'verdieping' betekent. In het Noors bestaat een woord *skjalf* voor 'bank'. Deze woorden gaan allemaal terug op een oud werkwoord dat 'snijden, hakken' betekende, maar hoe het verband tussen dat werkwoord en ons *schelft* gelegd moet worden, is niet zonder meer duidelijk. Misschien hangt het samen met het feit dat de *schelft* eigenlijk het enige deel van de stal was, waarvoor planken d.w.z. gesneden of gezaagd hout gebruikt werden.

De tweede bergplaats waar ik u over wil schrijven, treffen we aan naast de dorsvloer en mendeuren en daarvan gescheiden door een soort muurtje, de *pui*. In dit geval beschikt het Brabantse gebied over een hele serie benamingen; ik noem er een aantal: *last*, *lasthol*, *schuurhool*, *tashol*, *tas* (komt ook wel in West-Brabant voor), *tast*, *tassing*, *schallei* en *stallei* (deze laatste twee in de omgeving van Antwerpen en in de Belgische Kempen); verder zijn er nog *winkel*, *(h)oog* en *ark*, die ver zuidelijk in Belgisch Brabant gebruikt worden.

In onze streken is *gebint* het gewone woord, terwijl Midden-Brabant de variant *gebont* kent. Wie in dit *gebint* verwantschap met het werkwoord *binden* meent te zien, is er niet ver naast, of eigenlijk helemaal niet, want de oorspronkelijke betekenis van *gebint* is 'band, verbinding'. Een andere kwestie is hoe deze betekenis nu gegeven kon worden aan een tasruimte op de begane grond. Daarvoor moet u weten dat het *gebint* de enige ruimte is in de stal en wat daar deel van uitmaakt, zonder zoldering. Men kijkt er zo boven tegen de balken en dus ook tegen wat dan de eigenlijke *gebinten* zijn, de balkkonstrukties die op regelmatige afstanden van elkaar het dak ondersteunen. Eerst heetten die balkverbindingen *gebinten* en vervolgens ook de ruimte daartussen, waarschijnlijk eerst ook alleen daar boven in de kap, maar tenslotte alles tot beneden op de grond. Zo werd *gebint* de naam voor de hele ruimte van de grond af tot boven in de nok en dat is precies de bergplaats waar we het nu over hebben.

Ook bij het andere, veel minder bekende, Westbrabantse woord *tas* heeft zich een betekenisverschuiving voltrokken, want eerst betekende het 'stapel, hoop', zoals nog het geval is bij *hooitas*, maar tegenwoordig kan het ook de naam zijn van de plááts van die hoop.

Het woordje *pui* tenslotte, dat ik hiervoor al genoemd heb voor het scheidingsmuurtje tussen dorsvloer en gebint, hangt samen met het Latijnse *podium* en betekent letterlijk 'verhoging'.

44. *zul*

Af en toe komen we in het Westbrabants woorden of klankvormen tegen die verder nergens ter wereld bestaan. Het gaat dan meestal niet om zulke belangrijke zaken, maar voor taalgebruikers en de taalkundige maakt dat niet veel uit. Maar zelden is in West-Brabant sprake van échte nieuwvorming, in de zin van een unieke woordvorm, meestal betreft het een woord dat elders ook wel bekend is, maar dat bij ons – om wat voor reden dan ook – een eigen betekenis gekregen heeft. U moet daarbij weer niet denken aan een volslagen nieuwe betekenis, want in de regel is de nieuwere betekenis ontstaan uit de oudere.

Een woord waaraan ik dat kan illustreren is *zul*. Dit woord komt alleen in het Brabantse gebied voor, maar heeft daarbinnen weer allerlei betekenissen, die allemaal met de koestal te maken hebben. Wie Duits of Engels kent en een beetje weet te combineren, zal misschien in die talen een woord kunnen aanwijzen dat verwant is aan ons *zul*. Het Engels heeft *sill*, dat 'drempel' betekent, het Duits kent *Schwelle*, met dezelfde betekenis. Van alle betekenissen die *zul* in Noord-Brabant kan hebben, zal daarom die van 'koedrempel' wel de oudste zijn. De koedrempel is een horizontale balk die zich bevindt tussen de voorstal en de plaats waar de koeien staan. De balk loopt eigenlijk onder hun koppen

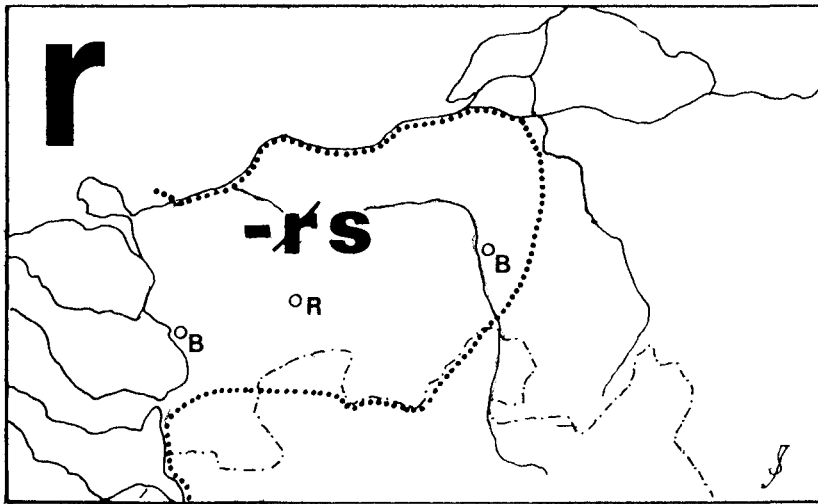
door. In een bepaald gedeelte van Noord-Brabant heet die balk of wat daar later voor in de plaats gekomen is, de *zul*. U kunt dat op het kaartje zien: voor alle plaatsen die met een horizontaal balkje aangegeven zijn, is ons meegedeeld dat *zul* daar 'koedrempe' betekent.

Nu vormt die koedrempe eigenlijk ook de begrenzing tussen voedergoot en de koeienstandplaats. Dat verklaart waarom in een aantal Westbrabantse plaatsen de naam *zul* overgegaan is op de voedergoot zelf; dat is in elk geval gebeurd in de plaatsen met het open cirkeltje. En toen het woord eenmaal aan het verschuiven was, kwam het terecht in de voorstal, de situatie zoals die typisch is voor West-Brabant: daar, dat wil zeggen in de plaatsen met een zwarte stip, betekent *zul* de voorstal, de ruimte tussen koeien en de *mons* of *moos*, zou men kunnen zeggen.

Voor een deel is dat het geval in plaatsen waar ook de goot *zul* genoemd wordt. De plaatsen met zo'n dubbele betekenis van *zul* zijn aangegeven met een half gevulde cirkel. Eigenlijk is het niet juist hier van 'dubbele' betekenis te spreken, want in werkelijkheid wordt in die plaatsen, althans wat de naamgeving betreft, geen onderscheid gemaakt. Voorstal en voedergoot vormen tesamen één begrip.

Wél bleek het nodig onderscheid te blijven maken tussen voorstal + voedergoot enerzijds en de koedrempe anderzijds, want overal waar *zul* de benaming werd voor de eerste begrippenkombinatie, heeft men een andere benaming voor de koedrempe gekreeft: *zulbalk*. Dit woord komt dus alleen maar voor in de plaatsen die op mijn kaartje met ronde symbolen zijn aangegeven, omdat daar een soort naamgevingsprobleem ontstaan was: *zul* kon niet langer meer gebruikt worden en er moest dus iets op gevonden worden.

De oorspronkelijke betekenis van *zul* is via die van 'drempel' en de Duitse vorm *Schwelle* gemakkelijk te achterhalen. *Zul* is een woordvorm die verband houdt met het werkwoord *zwellen* en betekent dus letterlijk 'het opgezwollene', een logische naam voor iets dat er als een verhoging op de vloer uitziet. En voor wat die verdwenen *w* betreft, kunt u denken aan het Duitse *Schwester* tegenover het Nederlandse *zuster*, *zwischen* tegenover *tussen*, enzovoort. Na een medeklinker zien we in het Nederlands en de Nederlandse dialecten de *w* uitvallen als er een klinker opvolgde die met lippenronning gesproken wordt; *u* en *oe* bijv.

45. *r*

Onlangs werd ik in een krantenartikel herinnerd aan een spraakklank die in het Westbrabants problematisch mag heten, althans in bepaalde posities, maar beslist niet aan het begin van een woord. Ik las dat binnen de kring van etherpiraten de naam van de plaats waar deze krant gevestigd is de mikro ingaat als *Rrrroozendaol*. Dit is wel niet de gewone uitspraak van die naam, maar het feit dat die *r* zo gemakkelijk rollend uit te spreken is, bewijst wel dat we hier met een zogenaamde tongpunt te doen hebben. En naar ik meen is dat ook inderdaad de normale in West-Brabant.

Er bestaat nog wel een andere, de brouw-*r*, die achter in de mond gevormd wordt, maar die wordt in ons gebied toch wel als een afwijking beschouwd. Niet overal trouwens, want als ik me niet vergis, is in Bergen op Zoom die gebrouwde of schar-*r* de gewone. Als het niet zo is, wil dat graag van u horen (trouwens ook als het wel zo is).

Het zou me niet verbazen als juist het Bergs die brouw-*r* had. Die *r* is in de Hollandse steden heel gewoon en geldt daar als gedistingeerd, voornaam en deftig. Het meest wel in Den Haag. Ook dat is niet vreemd: de brouw-*r* is namelijk uit het Frans afkomstig en die taal werd in Den Haag, in diplomatieke kringen veel gespro-

ken. Wie de Franse *r* kon spreken, ook in het Nederlands, was weer iets meer waard dan iemand die dat niet kon.

Nu is het mij al meer opgevallen dat het Bergs veel overeenkomsten vertoont met het dialect van de Hollandse steden, waardoor het nogal van de andere Westbrabantse dialecten afwijkt: *leggen*, *kennen*, de uitspraak van bepaalde klinkers, het stopwoordje *or* en nu ook die brouw-*r*. Bergen op Zoom heeft als garnizoensplaats ook veel contacten met Holland gehad, die een verklaring voor die Hollandse taalinslag zouden kunnen vormen.

De tongpunt *r* zoals de meeste Westbrabantse dialecten die *ken*, behoort tot de lastigste medeklinkers. Uit onderzoek, en ik denk ook wel uit uw eigen ervaring, is gebleken dat kinderen van alle medeklinkers die *r* het laatst onder de knie krijgen. Dat geldt natuurlijk niet alleen voor Westbrabantse kinderen, ook elders levert de *r* problemen op bij de taalverwerving. De kinderen hier hebben het zelfs nog wel iets gemakkelijker, want in onze dialecten is er iets op gevonden om al te moeilijke uitspraakopgaven te vereenvoudigen. Aan het woordbegin klinkt de *r*, nog in volle glorie, maar in andere posities, vooral in combinatie met andere medeklinkers op het wordeinde, is er van alles op gevonden om het de spreker wat gemakkelijker te maken.

Het verst is dat gegaan bij de *r* die voor een *s* stond: die is doodeenvoudig verdwenen, daar wordt hij weggelaten, kan ik beter zeggen. Let u maar eens op de Westbrabantse uitspraak van bijvoorbeeld *paars*, *vaars* (= jonge koe), *dwars*, *korstje* (van het brood), *dorsen*, *dorsvloer*, die achtereenvolgens luidt: *pèès*, *vèès*, *dwas*, *kösje*, *dösse* en *dösvloer*. En niet allen op het wordeinde is die *r* vóór *s* verdwenen, ook middenin een samengesteld woord is dat gebeurd. Zo werd *pèèrdstal* tot *pè-stal* en *karspoor* zelfs tot *kaspoor*. Op de kaart heb ik aangegeven waar de *r* vóór *s* niet uitgesproken wordt. Opvallend genoeg is dat ook ongeveer het gebied waar nog een andere oplossing voorkomt om moeilijke combinaties te vermijden en wel door het invoegen van een *e*. Alweer een aantal voorbeelden: *kerk*, *werf*, *dorp*, *warm*, *erg* worden uitgesproken als *kerrek*, *waaref*, *dörrep*, *waarem* en *aareg*. Vormen als deze komen ook wel in andere gebieden voor, maar dat is zeker niet het geval met *karnemelk* dat tot *kerremellek* geworden is via het tussenstadium *kerrenemellek*. Het mooiste geval vind ik persoonlijk het Westbrabantse *aarrebaareg* (= herberg), waar die *e* tussen twee lettergrepen verschijnt.

46. ongemak 1

Dit stukje gaat over enkele kleine lichamelijke ongemakken, die vanwege hun benamingen voor de taalkundige – en de belangstellende leek – van belang zijn. Het zijn er vier. Allereerst het verschijnsel dat de huid links of rechts van de vingernagel ingescheurd kan zijn, waardoor een verhard stukje huid omhoog steekt en

bij allerlei werkzaamheden vaak gestoten wordt, met pijnlijke gevolgen vandien. Zo'n schijnbare bijnagel heet in vele Nederlandse dialecten, ook de Westbrabantse, een *nijnagel*. Van dat woord bestaan volgens de oude woordenboeken, zoals dat van Kiliaan (1599), verschillende varianten; onder andere de vorm *nijpnagel*. *Nij* en *nijp* naast elkaar hebben voor verschillende uitleggingen van de benamingen gezorgd. Een opvatting beschouwt *nijpnagel* als de oorspronkelijke vorm en verwijst daarvoor naar een andere naam, *dwangnagel*, die op een bepaalde beknelling wijst. In een andere opvatting is van belang dat het Frans *envie* kent, dat letterlijk 'nijd' betekent en waarvan ons *nijnagel* een vertaling zou kunnen zijn: mensen met een nijnagel zijn volgens het volksgeloof te benijden.

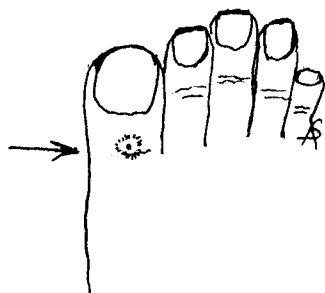
Wanneer u na de winter weer eens de schop ter hand neemt en aan het spitten gaat, merkt u al gauw dat dat niet ongestraft gebeuren kan, want na enige tijd vertonen zich al de bekende opzwellingen gevuld met vocht, die wij *bleinen* noemen. Vroeger was dit woord heel algemeen, maar tegenwoordig is het toch beperkt tot het gebied bezuiden de rivieren. Ten noorden is nu de benaming *blaren* in gebruik. Dat woord kennen wij ook wel, maar in een iets andere vorm en met andere betekenis: *bladders* zijn stukken verf die loslaten. Het woord *bleinen* hangt samen met een oud werkwoord dat 'opzwellen' betekende.

Een andere huidkwetsuur ontstaat wanneer men zijn huid ergens aan schaافت, zodat de bovenlaag beschadigd of zelfs helemaal

verwijderd wordt. In West-Brabant heet het dan, vooral bij oudere mensen: 't *zaarf is er af*, wat in een sneller spreektempo wordt: *tσααref ister af*. Dat woord *zaarf* schijnt vrij onbekend te zijn. Ik heb er heel wat woordenboeken op nageslagen, maar nergens iets gevonden. Dat maakt de toelichting niet eenvoudiger natuurlijk. Om te beginnen weet ik nu ook niets over de verbreiding van het woord, zelfs niet of het buiten West-Brabant bekend is. Ook het feit dat er geen andere vormen bekend zijn, is voor een woordverklaring een handikap. Ik weet op dit ogenblik niets beters dan een relatie met het bijvoeglijke naamwoord *zerp* dat 'ruw, scherp en wrang' betekent en dat in het Oud-Hoogduits in de vorm van *sarf* voorkomt. Dit woord *zerp* wordt in verband gebracht met het Latijnse werkwoord *sarpo*, dat 'snijden' betekent. Helemaal bevredigend is dit niet, want *tσααref ister af* is juist een gevolg van zoiets als *sarpo*.

Onmiddellijk nadat het leed is geschied, begint ons lichaam al aan het genezingsproces, dat uiteindelijk resulteert in een harde korst, die de oorspronkelijke wond bedekt. Die korst heet bij ons wel *kösje*, maar vaker wordt toch gezegd *rôôfke*, dat ik nu zo maar schrijf omdat er geen andere lettertekens zijn die de uitspraak beter weergeven. *Rôôf* of *rôôfke*, of in een andere vorm, is geen onbekend woord: het Zeeuws kent het bijvoorbeeld ook, om maar even dicht bij huis te blijven. Verder weg krijgt het woord vaak een minder gunstige betekenis. Zo in het oude Duits en Engels waar het 'schurft' betekent, net als in het Litauw, Bulgaars en zelfs Russisch. Uit het feit dat zo'n woord in zulke ver uit elkaar gelegen talen voorkomt, kunnen we afleiden dat het al een oud woord moet zijn. En als u het genezingsproces nog wilt bespoedigen, luister dan naar Dodonaeus uit de 16e eeuw: 'Meel van linsen met huenich vermengt can de quade roven breken ende doetse afvallen'.

47. ongemak 2

Ongemakken komen nooit alleen en daarom gaat ook deze aflevering over de kleine ongenuegten van het menselijk lichaam. Van een *padoog* hebben de meeste mensen wel eens last gehad, en meestal weten ze dat ook nog heel goed, want met zo'n dik en rood ooglid loop je flink in de gaten. Een

andere naam is *strontje*, zoals ook andere benamingen (bijvoorbeeld *paddescheetje*), een woord dat direkt verband houdt met uitwerpselen. Die *pad* in ons *padoog* wijst er volgens sommigen op dat in het volksgeloof de uitscheiding van de pad schadelijk is voor de ogen.

Ook bij andere kleine lichamelijke aandoeningen speelt dat volksgeloof een grote rol. Misschien wel het meest bij de bekende uitwassen op onze handen die in het Nederlands *wratten* heten, in het Westbrabants *vratte*. Er is letterlijk van alles op verzonnen om van die wratten af te komen. Ik noem enkele middeltjes: bloed van de wrat aan een stropijltje smeren en dat in de grond stoppen (als het pijltje verteerd is, is de wrat verdwenen); aan een lijk aanstrijken (dat schijnt onmiddellijk te helpen); in een wijwaterbak onderdopen (als de bak leeg is, is de wrat weg). Zoveel geneeswijzen tegen wratten er bestaan, zo weinig verschillende namen komen er in het Nederlands taalgebied voor; eigenlijk maar één woord *wrat* of een variant daarvan. Het woord houdt verband met een oud werkwoord *werd-*, dat 'zich verheffen' betekent. Een enkele opmerking nog over het woordbegin. Net als andere woorden die oorspronkelijk of als gevolg van een latere ontwikkeling met *wr* beginnen, klinkt het begin van *wrat* als *vr*: vergelijk: *vrijve* (wrijven), *vrienge* (wringen), *vrijf* (wreef van de voet). Trouwens ook in andere posities hebben *w* en *r* moeite met elkaar. *Erwten* wordt daardoor, in elk geval in West-Brabant, *aarte*.

Een typisch ongemak aan onze voeten zijn de *likdoorns*, pijn-

lijke plekken ontstaan door bijvoorbeeld te kleine of niet goed passende schoenen. Naast *likdore* bestaat in het Westbrabants nog het meer gangbare *eksteroog*. Een soort parallelbenaming is het 16e-eeuwse *kraeyenooghe*. Wie wel eens gezegend is geweest met zo'n *ekster-* of *kraaienoog*, zal moeten toegeven dat die namen goed gevonden zijn, want ze drukken precies uit wat er aan een eksteroog te zien is, een kringetje met een zwart puntje in het midden.

De naam *likdoorn* had vroeger de vorm *lijkdoorn*, met daarin het woord *lijk* in de oude betekenis 'lichaam'. De combinatie betekent dus letterlijk 'doorn in het lichaam'. We kennen nog zo'n combinatie met dat woord *lijk*, namelijk *litteken*. De huidige vorm van dat woord is een gevolg van een proces van gelijkmaking (assimilatie), dat aldus verlopen is: *lijkteken* → *likteken* → *litteken*, iets dergelijks als bij *pollepel* dat uit *potlepel* is. Het Zeeuws heeft nog de eerste vorm, op zijn Zeeuws dan: *liekteken*. Een andere naam voor een bepaald soort litteken is *lienk*, dat in het Westbrabants gebruikt wordt voor de indrukken in de huid die veroorzaakt zijn bijvoorbeeld door een te strakke riem of band. Hoewel *litteken* en *lienk* wel wat op elkaar lijken, zijn ze toch van verschillende oorsprong. *Lienk* heeft te maken met een woord *linken* in de betekenis 'buigen'.

Dan het laatste euvel, te vinden op een minder zichtbare plaats en veroorzaakt door bijvoorbeeld langdurig en/of ondeskundig paardrijden: de ontvelling van het achterste. De Westbrabantse naam voor dit verschijnsel is *blik-es*, dat voluit *blik-aars* luidt, maar zo bij ons nooit uitgesproken wordt. Ik vraag me zelfs af of de mensen in dat -*es* nog wel het woord -*aars* herkennen, want als los woord komt het niet meer voor. Wel nog in de combinatie *es-end*, het onderste gedeelte van een boomstronk. *Blik* betekende vroeger 'ontveld, kaal'. We kennen het ook in *blekken* voor het ontschorsen van bomen. En ik meen dat we een variant ervan hebben in de uitdrukking, *vor den blakke komme*, dat zoveel betekent als 'opbiechten, met de billen bloot moeten'. En *blik-es* wil niets anders zeggen dan: ontveld achterwerk.

48. kinderspel 1

Het afgelopen Paasweekend heb ik nog eens goed rondgekeken, maar ik heb nergens meer iets gemerkt van dat typische West-brabantse gebruik van het 'eierenbollen'. Wij deden dat vroeger wel op 1e en/of 2e Paasdag: net zo lang met onze hardgekookte eieren in de wei gooien, smijten en rollen totdat ze allemaal op één na stuk waren; dit laatste was de kampioen. Eieren bollen bestaat misschien niet meer, net zo min als de andere kinderspelen die ik in dit stukje ga bespreken. Hoewel door die aanstellerige onzin van trimmen en joggen, weet je het eigenlijk nooit. In dat kader verschijnen vaak oude spelletjes onder een nieuwe naam, zoals het ouderwetse *vogelpik* tegenwoordig *darts* moet heten en een oeroude Nederlandse *pluimbal* nu bekend is onder de naam *shuttle*.

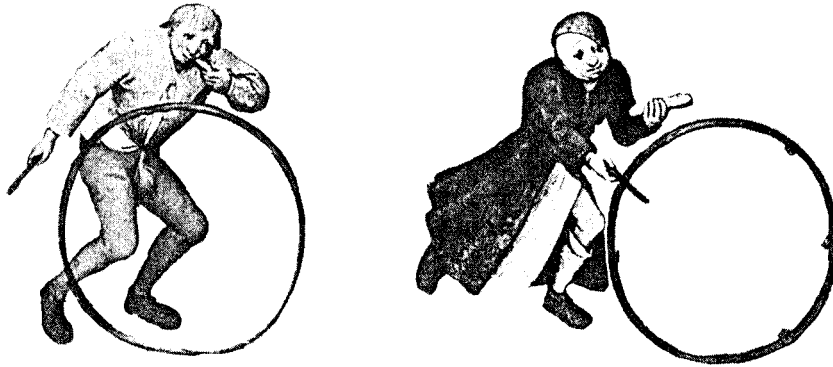
Het Nederlandse *haasje over* heette in West-Brabant *foepejéje*. Ik heb dat altijd een wonderlijk woord gevonden, dat zo raar geworden is vanwege zijn mogelijk hoge ouderdom. Dat het spelle-

tje zelf niet van vandaag of gisteren is, bewijst het hierbij afgebeelde detail van het beroemde schilderij *Kinderspelen* van Pieter Breugel (1525-1569). De afbeelding spreekt voor zichzelf. Dat doet de naam *foepjéje* bepaald niet. Toch meen ik wel wat gevonden te hebben, namelijk dat dit spel of een variant ervan in andere delen van Nederland, onder andere in de Zaanstreek, *voeten* genoemd wordt, omdat degene die voorover gaat staan telkens een voet verder van de meet zijn plaats inneemt. In Hoogstraten, net over de grens ten zuiden van Breda, heet dit *pijé doen* en daarin zit natuurlijk het Franse *piéd* 'voet'. En dat lost meteen de zaak op: *foepijéje* is ontstaan uit *voet-piéd-doen* of gewoon *voet-piéd-en*, eigenlijk een dubbele naam dus, net als *voetpedaal* bij het voetklavier van het orgel. Dat *voet* tot *foe(t)* wordt, zal zeker geen verbazing wekken bij mensen die een *vaas* een *faas* noemen en een *vakman* een *fakman*.

Een variant van *foepjéje* was *lange bok*, waarbij een groep deelnemers in tweeën werd verdeeld. Een lid van de lijdende partij ging ruggelings tegen een muur staan, de volgende stak in voorovergebogen positie zijn hoofd tussen de benen van de eerste en dat deed elke volgende ook bij zijn gebukte voorman. Zo ontstond een lange bok. De andere partij probeerde nu door al springende zo ver en zo hard mogelijk op de gebogenen neer te komen en door vervolgens te gaan wrikken, die hele opstelling in het onge-rede te brengen en te doen omvallen.

Nog een bekend spel uit mijn jeugd is het krijgertje doen; die 'm is' holt net zo lang achter de anderen aan tot hij iemand weet aan te tikken; *tikkertje* heet dit spel ook wel. In mijn geboorteplaats werd het *etske* genoemd. Sommigen menen dat hierin het woord *haaske* verborgen zit, maar dat wordt bij ons nooit *heske* en bovendien weten ze die *t* dan niet te verklaren. Het lijkt me dat we in *etske* een vervorming moeten zien van 't *tekske*, de Antwerpse vorm voor 't *tikske*. Dan betekent de naam dus precies hetzelfde als *tikkertje*. Deze verklaring wordt waarschijnlijker doordat er vroeger nog een uitgebreidere naam bestond, *etske tak*. Samen is dat dezelfde combinatie als we hebben in *tik-tak*, met de bekende klinkerverwisseling. *Tekske tak* zou dan de oudste vorm kunnen zijn. Dat de *t* aan het woordbegin verdwenen is, verklaar ik als 'foutieve analyse': de eerste letter van het woord is abusievelijk als een deel van het lidwoord opgevat: 't *tekske* → 't *ekske* (dan omzetting) → *etske*. Vergelijk een *narreslee* (belletjes!): een *arreslee*.

49. kinderspel 2

Van veel kinderspelen die op het al eerder genoemde gelijknamige schilderij van Breugel te zien zijn, moeten we konstateren dat ze niet meer bestaan. Een van de bekendste, uitgestorven kinderspelen, om het zo maar eens te zeggen, is het *bikkelen*. Dat werd gedaan met vier kootbeentjes van een schaap en daarbij een balletje. Dat balletje werd met één hand omhoog gegooid en tijdens zijn luchtreis moesten met dezelfde hand de *bikkels* worden opgeraapt, andersom gelegd, enz., al naargelang de variant die gespeeld werd. Het spel vereiste dus een grote behendigheid, maar dat zal wel niet de oorzaak zijn dat het nu niet meer gespeeld wordt. Misschien heeft *bikkelen* te weinig een aanvalskarakter om in onze tijd populair te kunnen zijn.

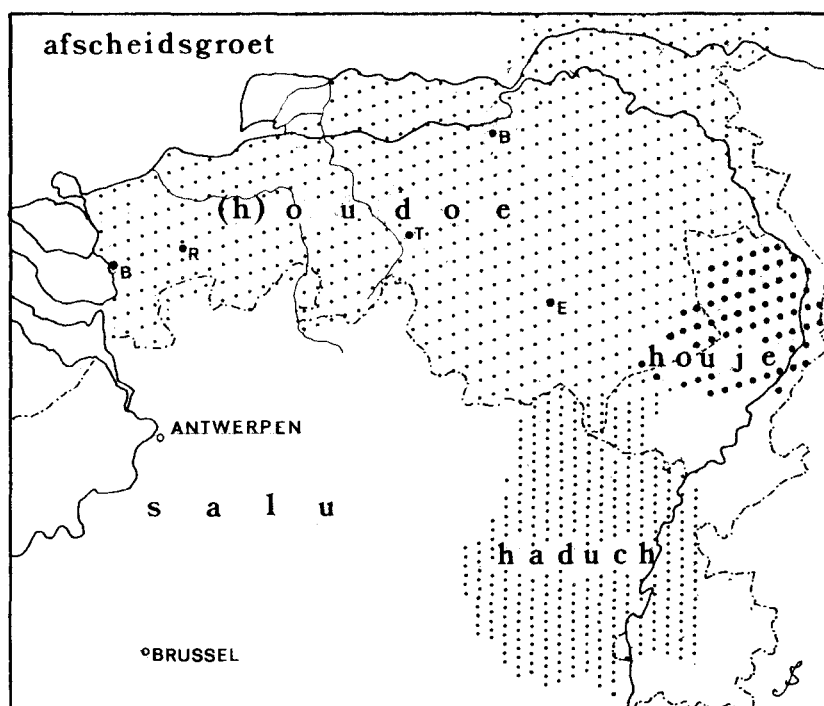
Bikkelen werd trouwens alleen door meisjes gespeeld, net als bijv. *ienkele* en *touwke sprienge*. Andere spelen waren weer typisch jongensaangelegenheden, door de traditie — geloof ik — en misschien wel een beetje door het verschil in aanleg van meisjes en jongens. Jongens *vliegerden*, en in het verleden deden ze aan het vorige keer besproken *foepejéje* en aan *mittiessen* dat op een grillige manier uit *meetje schieten* ontstaan moet zijn: de jongens gooiden met munten zo dicht mogelijk tot bij een getrokken streep of meet.

Sommige spelen zijn specifieke jongensspelen geworden. Dat is

het geval met *hoepelen* of, zoals Kiliaan het in 1599 voor het Brabants omschrijft: '*reepen*. Ludere circulo ligneo' (Spelen met een cirkel van hout). In het verleden werd dat evenzeer door jongens als door meisjes gedaan, zoals op het schilderij van Breugel nog te zien is (zie de afbeeldingen bij dit stukje). Na de houten hoepels van Breugel en Kiliaan kwamen de massieve stalen hoepels, die zo'n prachtig rinkelend geluid gaven. En nog weer veel later, in mijn jeugd bijv. werden vrijwel uitsluitend fietswielen gebruikt. Daarmee veranderde ook de techniek van het *repen*. Vroeger drevden de kinderen hun *reep* voort door er telkens met een stokje een klap tegen te geven. De fietswiel-*reep* werd als het ware voortgeduwd door er met een stokje in de gleuf van het wiel tegenaan te duwen. En het vreemde is dat juist toen het *repen* op deze manier zoveel zachtzinniger werd, de meisjes het af lieten weten. Trouwens ook bij het *toppen* 'tollen' sloegen de meisjes liever met een zweepje tegen hun *top*, dan dat ze net als de jongens hun *aktop* aan het draaien brachten door de top met een touwtje te omwikkelen die dan met kracht naar de grond te gooien, waarbij het uiteinde van het touw vastgehouden werd.

Voor beide groepen samen was het nu vrijwel onbekende spel dat *eule kraauwe* heette, tenminste in West-Brabant. Alle spelers op één na staan in een kring, ieder bij een kuiltje in de grond, dat hij of zij met een stok bezet houdt. De laatste speler moet met zijn stok proberen de weggegooide bal binnen de kring van spelers te brengen en daar in de middenkuil te deponeren. De anderen moeten dat met hun stok verhinderen, maar de speler met de bal is verlost als hij daarin slaagt of als hij kans ziet zijn stok in iemands kuil te plaatsen.

Dit spel kende heel wat verschillende namen: *putje verschoppen*, *zeugen slaan*, *hellekappelen*, *ketse slaan*, *zeug jagen*, maar geen lijkt op ons *eule kraauwe*. *Kraauwe* betekent natuurlijk 'krabben' en dat *eule*, enkelvoud *eul*, is hetzelfde als *heul* dat 'uitholling' betekent, in de zin van een langwerpige voor. Het spel zou dan aan deze naam gekomen kunnen zijn doordat de spelers bij hun aanval of verweer voortdurend met hun stokken in de grond kerfden, waarvoor *eule* ontstonden. Zijn er onder mijn lezers nog mensen die het spel kennen en misschien voor dat *eule kraauwe* een betere verklaring weten?

50. *oudoe*

Van alle Brabantse woorden of woordvormen die door buitenstaanders als typisch Brabants beschouwd worden, is de afscheidsgroet *(h)oudoe* waarschijnlijk wel de bekendste. Ik heb dat *houdoe* bijv. al eens in een STER-reklame-spot horen gebruiken. En zoals het hierbij afgedrukte kaartje laat zien, is die indruk ditmaal aardig in overeenstemming met de feiten, want als we even afzien van een klein gebiedje tussen Maas en Waal, blijkt *houdoe* samen met het westelijke *oudoe* toch eigenlijk alleen in Noord-Brabant voor te komen, ook al moet opgemerkt worden dat de vormen *houje* en *haduch* ('hou je') naar vorm en betekenis nauw verwant zijn.

Er is over de herkomst en betekenis van ons *oudoe* (dat ik nu alleen nog in de Westbrabantse vorm weergeef) al heel wat geschreven. Vaak zoekt men er iets bijzonders achter. Zo heb ik ergens gelezen dat het een verkorting zou zijn van: God behoude u, maar dat lijkt me niet zo waarschijnlijk aangezien nergens zo'n variant

met *God* aangetroffen is en het werkwoord ook steeds *houden* blijkt te zijn. Een andere, veel aannemelijker verklaring is dat we te maken hebben met de verkorting van *hou je goed* of iets dergelijks en die vollediger vorm komt nog wel in verschillende plaatsen voor. Ikzelf ken ook de uitgebreidere vorm: *oudoe mar taai*.

Over uitbreiden gesproken, of liever het omgekeerde, inkrimpen. Het lijkt mij dat het gebied met *oudoe* vroeger groter geweest is dan nu en dat zeker de provincies Antwerpen en Belgisch Brabant datzelfde woord gekend hebben. *Salu* is daar overal in opmars en maakt daardoor de indruk dat het een jongere vorm is. *Salu* komt namelijk uit het Frans, een taal die zeker in bepaalde kringen in België veel prestige heeft (gehad?). Dat bevordert een snelle ontlening, waarbij nog komt dat de verbreiding van nieuwe groetwoorden sneller moet gaan dan die van welk ander woord ook. Want wat er ook besproken is, een afscheidsgroet is er altijd bij.

Ook het feit dat *salu* niet verder gekomen is dan de Staatsgrens tussen België en Nederland bewijst dat het woord niet oud is.

Er is behalve het aardige, typisch Brabantse kaartbeeld van dit woord nog een andere reden waarom ik voor dit stukje speciaal het woord *oudoe* als onderwerp gekozen heb. Dit stukje zal nl. mijn laatste zijn en daarom moet u *oudoe* ook als een tot u gerichte afscheidsgroet beschouwen. Ik wil het hier niet bij laten, maar u graag laten weten dat ikzelf de afgelopen jaren bijzonder veel plezier aan mijn rubriek beleefd heb. Dat kwam niet in de laatste plaats door de schriftelijke (en soms telefonische) reacties van lezers, die vaak waardevolle opmerkingen en suggesties bevatten. Ik heb er veel van geleerd, maar bovendien heb ik eruit kunnen opmaken hoe gehecht de mensen zijn aan hun moedertaal, het dialect. Wie mijn rubriek gevolgd heeft, zal hebben kunnen konstateren dat die houding ook mij niet vreemd is, al besef ik aan de andere kant dat het onjuist en onverstandig is, te hopen dat het dialect altijd eender zal blijven. Een taal en ook een dialect is geen star en doods verschijnsel, maar leeft en dat betekent ook verandering als de samenleving zelf verandert. En al bevatten de dialecten nog veel waardevolle dingen die oud of oeroud zijn, van even groot belang zijn de veranderingen die zich voltrekken omdat die ons laten zien hóe talen veranderen. Ik hoop dat ik u met zijn stukjes heb kunnen duidelijk maken dat beide aspecten van het Westbrabants het bestuderen waard zijn, en dus het schrijven erover. En dan tot slot, om met de Westbrabander te spreken: *oudoe wor!*

*51. sociale aspecten van het dialect in het werk van A.M. de Jong**

De schrijver A.M. de Jong, geestelijk vader van Merijntje Gijzen en ook een beetje zélf Merijntje, is als letterkundige jarenlang een omstreden, om niet te zeggen veronachtzaamd figuur geweest. Tegenover de immense belangstelling van de kant van het publiek¹, in binnen- en buitenland, staat nog altijd als vanzelfsprekend een verwaarlozing door de letterkundegeschiedenis. En als we de laatste jaren een toenemende interesse in De Jong kunnen konstateren, dan betreft het weer niet zozeer zijn letterkundige verdiensten, maar bijv. zijn contacten met de tekenaar Van Raemdonck (Rampart 1980) of zijn rol binnen het sociaal-demokratisch ontwikkelingswerk (Boumans e.a. 1977).

Ook mij is het niet in de eerste plaats om het literaire te doen, al gaat het wel voortdurend over boeken. De kwestie die ons vandaag bezig zal houden is de betekenis die het werk van De Jong en in het bijzonder de acht boeken over Merijntje Gijzen hebben voor de taalkunde. Tegelijk en niet los daarvan wil ik proberen na te gaan wat het dialect bijdraagt aan het beeld van de samenleving dat de romans ons geven en welke rol het taalgebruik speelt in het ontwikkelingsproces van de hoofdpersoon Merijntje Gijzen.

Bij mijn weten heeft A.M. de Jong nooit een verklaring of verantwoording gegeven voor het gebruik van het Westbrabants dialect in de dialogen van zijn romans. Voor hem sprak dat waarschijnlijk vanzelf, zoals dat bij veel schrijvers van streekromans het geval geweest zal zijn, maar dat deed het ongetwijfeld niet voor zijn miljoenen lezers, die toch voor het overgrote deel het Westbrabants niet kenden. Misschien mag ik zelfs wel zeggen dat bijna niemand van de afnemers van de Merijntje-Gijzenboeken dat dialect voldoende begreep, want het waren voor het grootste deel geen Westbrabanders. In West-Brabant zelf is De Jong juist maar heel weinig gelezen, zo is althans mijn indruk.

* Tekst van een voordracht, gehouden voor het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, op 26 oktober 1980 te Nieuw-Vosmeer.

1. Boumans e.a. (1977: 321) hebben becijferd dat het totaal aantal verkochte Merijntje-Gijzen-boeken het miljoen overstijgt.

Hoe dan ook, De Jong schrijft dialect ondanks het ongemak dat dat voor zijn lezers met zich meebracht. We kunnen eruit opmaken dat hij – ook al heeft hij er zich dus niet over uitgesproken – dat bijzondere taalgebruik wezenlijk vond voor zijn romans en de wereld waarin ze spelen. Er is ook vrijwel geen bladzijde waarop niet minstens enkele zinnen in dialoogvorm, dat wil dus zeggen, in dialect te vinden zijn. Op één belangrijk punt verschilt de wijze waarop De Jong het dialect gebruikt ook van die van een vergelijkbaar schrijver als Antoon Coolen, en dat is het taalkundige realisme. Ik bedoel daarmee dat De Jongs dialect in tegenstelling tot dat bij Coolen een zeer natuurgetrouwe indruk maakt. Dat was, al veel eerder, ook Dr. Weijnen opgevallen, getuige stelling 25 bij zijn proefschrift, die luidt: ‘Het dialect door A.M. de Jong in zijn dialogen gebruikt, is voor Steenbergen – De Heen – Nieuw-Vosmeer betrouwbaar op het punt van klank- en vormleer’. (Weijnen 1937).

Ik, als geboren en voor een groot deel getogen Westbrabander, meen te mogen stellen dat het voorbehoud dat Weijnen voor bepaalde delen van het taalsysteem kennelijk wenst te maken, ongegrond is. Naar mijn mening strekt de betrouwbaarheid van het dialect bij De Jong zich ook uit over woordgebruik en zinsbouw. Dat hoeft niet te verbazen. De Jong schreef immers zijn moedertaal en dat hij het dialect alleen gebruikt als gesproken taal bewijst dat hij inzag dat dialecten geen schrijftalen zijn en dat hij gevoel had voor het dialect als authentiek taalsysteem. Het dialect in de boeken van De Jong kon daardoor worden tot een uiterst waardevolle beschrijving van de taal die op het eind van de 19e eeuw in de omgeving van Steenbergen gesproken werd (Boumans e.a. 1977: 291-293). Een beschrijving die de waarde van een zorgvuldige dialectstudie nabij komt. In één bepaald opzicht overtreffen de neergeschreven dialogen nog de gewone dialectstudies. In de grote aandacht die besteed is aan de manier waarop de personages zich uitdrukken, het syntactische verband en de kontekst. Uiteraard is het voor elke romanschrijver een vereiste dat hij zijn romanfiguren ook in hun taalgebruik typeert, maar dat gebeurt dan in de regel in het Standaardnederlands. In dit geval echter is het taalsysteem zelf van bijzondere aard en typerend, niet zozeer voor de individuele personen als wel voor de gemeenschap waar ze deel van uit maken.

In dit artikel wil ik me met een drietal aspecten van het dialect in de Merijntje-Gijzencyclus bezighouden:

1. De wijze waarop binnen de beschreven samenleving van het dialect gebruik gemaakt wordt.
2. De aard van het dialect zelf, onder meer in verhouding tot de samenleving waarin het funktioneert.
3. De plaats van het dialect in een situatie van tweetaligheid.

– 1 –

Het eerste verschijnsel dat de hedendaagse Westbrabander opvalt bij lezing van tenminste de eerste boeken uit de cyclus, is dat iedere autochtone bewoner van de streek alleen maar dialect spreekt, het tweede dat dat dialect steeds hetzelfde is en geen verschillen vertoont die met personen of groeperingen samenhangen. Pastoors, kleine zelfstandigen en middenstand, boeren en landarbeiders, ze spreken allemaal dezelfde taal. De enige uitzonderingen zijn mensen die van elders komen: de heer en mevrouw Walter, de dokter en de grensjager om er enkele te noemen.

Dat iedereen dialect spreekt en niemand ooit het Nederlands gebruikt, lijkt me niet zo vreemd voor een plattelandsdorp in die tijd. Maar minder gewoon is de afwezigheid van enige differentiatie in taalgebruik. Uit dezelfde tijd of van nog eerder zijn gegevens bekend over tegenstellingen tussen de taal van boeren en arbeiders, die bij De Jong geheel ontbreken (Weijnen 1948: 37; Nuytens 1962: 49 vv). Het is moeilijk denkbaar dat hij, die een zo gevoelig oor en goed geheugen blijkt te hebben voor het taalgebruik, zulke verschillen of contrasten als ze bestonden, niet zou hebben opgemerkt en gebruikt. Voor de hiërarchische verhoudingen die er ook in West-Brabant waren en die elders meestal de oorzaak zijn van taal tegenstellingen heeft de schrijver voldoende oog gehad. Zo heeft Marjanne Besjoane het over 'oons soort vollek', d.w.z. het arbeidersvolk (678) en van de andere kant vindt ook de boer dat de zieke Flierefluiter beter bij de oude arbeider in de bedstee gelegd kan worden dan op de hoef want 'dan is-t-ie ok meer zo oonder eige slag vollek' (841)².

Ik heb maar één taalverschijnsel kunnen ontdekken dat als een weerspiegeling van deze maatschappelijke tegenstelling beschouwd

2. De nummers tussen haakjes in de tekst verwijzen naar de bladzijden in de romancyclus van De Jong.

mag worden. Mensen die bij iemand in dienst zijn, een boer of fabrikant, spreken hun patroon aan met *boas*. Zo heet de werkgever van Vader Gijzen boas Flooren. Dat zo'n betiteling iemands positie niet alleen tegenover zijn eigen arbeiders aangaf, maar ook voor anderen betekenis had, volgt uit het feit dat die anderen hem ook *boas Flooren* noemen. Zelfs de pastoor spreekt net als de arbeider van *boas de Wit*, waarmee hij een aardig staaltje van kerkelijk konservatisme levert. Nog duidelijker wordt de maatschappelijke betekenis van de titel *boas* bij de ruzie die Merijntje heeft met zijn leeftijdsgenoot, de boerenzoon Teeuw Meesters, die door hem tevoren steeds met zijn voornaam *Teeuw* aangesproken werd, maar die van dan af alleen nog boas Teeuw genoemd wenst te worden: 'Vor jouw zijn 'k boas Teeuw..' (762).

De aanspreekvormen die in andere dialecten vaak een interessante aanwijzing of illustratie vormen voor ingewikkelde sociale verhoudingen (Nuijens 1962: 188-205; Entjes 1970: 267-283), zijn in het Westbrabants van toen zo uniform als maar zijn kan. Iedereen wordt aangesproken met *gij*, *je* of enklitisch *-de*, zoals in *komde nog?* Pastoors, dokters, vreemden, vader, moeder, broertjes en zusjes, iedereen is bij het aanspreken gelijk. Er bestond toen blijkbaar in West-Brabant geen ander persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud. Ik beschouw de weergave van de aanspreekvormen in de boeken van De Jong als een belangrijk waarmerk voor de echtheid van het gebruikte dialect. Immers tegen alle verwachting in laat hij Merijntje de pastoor met *gij* aanspreken; het kan niet anders of dit moet stroken met de werkelijkheid van toen.

Deze uniformiteit in de aanspreekvormen staat in scherpe tegenstelling tot de situatie op dit ogenblik in West-Brabant, waar de verhoudingen vooral door de opkomst van de beleefdheidsvorm *u* danig verstoord zijn. Dat *u* is natuurlijk niet in West-Brabant ontstaan, maar via de school in het dialect terechtgekomen. Gedeeltelijk verklaart dat het grote succes ervan: wie de weg weet met *u* onderscheidt zich in positieve zin van zijn medetaalgebruikers. Het wonderlijke is dat dat *u* tegenwoordig niet alleen tegen vreemden gebruikt wordt, maar ook tegen de eigen ouders; waarschijnlijk gebeurt dat uit oogpunt van prestige, laten zien hoe het hoort. Ondertussen is de laatste tijd de toestand sterk in beweging en verliest dat *u* weer terrein aan de vorm *je*, die zo ongeveer dezelfde functies heeft verworven als het oude *gij* (Van den Toorn 1977).

Een andere recente verandering waardoor de oude situatie in De Jongs boeken des te meer opvalt, betreft de sociale differentiatie die tegenwoordig het Westbrabants kenmerkt en die ik zelf in mijn geboorteplaats Herel heb leren kennen. Ik herinner me bepaalde taaleigenaardigheden, woordgebruik, klankvorming en intonatie, die typisch waren voor bepaalde woonbuurten en als gevolg daarvan voor de sociale status van de bewoners. Die buurten, achterafbuurten, werden veelal bewoond door landarbeidende mensen of keuterboeren die het iets verder gebracht hadden. Het dialect van deze mensen werd door de bewoners van het dorpscentrum als minder beschaafd of zelfs plat beschouwd. Juist dat het oordeel niet luidde dat het een ouderwetser dialect was, wat nog zo dwaas niet geweest zou zijn, bewijst dat het verschil tussen de taal van achteraf en die van het dorp een kwestie van *sociale meerwaarde* was, die de dorpingen verworven hadden door hun intensievere contacten met andere plaatsen. Die contacten met andere, grotere plaatsen zijn ook de oorzaak geweest van veel veranderingen in het dialect van diezelfde mensen. De taal van de eenvoudige landarbeiders deed aan deze veranderingen niet mee.

Nu ligt de tijd waarvan ik op grond van mijn herinnering een indruk heb proberen te geven, nog niet zover achter ons: ik spreek van de jaren 50; de tijd waarin de boeken van De Jong spelen, ligt daar nog weer 50 tot 60 jaar vóór. Welnu, juist ten aanzien van de aangeduide interlokale contacten is er een hemelsbreed verschil tussen 1895 en 1950. Op het eind van de vorige eeuw hadden de dorpen weinig te maken met andere plaatsen. Men leefde er zijn eigen leven zonder belangstelling voor wat er elders omging. Er bestond ook nauwelijks een mogelijkheid om ergens anders te komen. De eerste tramlijnverbinding in ons gebied is in 1892 tot stand gekomen, maar kwam niet verder dan Steenbergen (Leideritz 1978: 96). Plaatsjes als De Heen en Nieuw-Vosmeer bleven ook toen nog geïsoleerd, maar de bewoners schijnen daar toch ook de voorkeur aan gegeven te hebben, getuige tenminste de woedende uitval van Flierefluiter als hij zijn dorpsgenoten met mollen vergelijkt (Boumans e.a. 1977: 289).

De geïsoleerde situatie die op het eind van de 19e eeuw bestond, was daar ongetwijfeld al eeuwen oud en het is duidelijk dat dat konsekwenties voor de taal gehad moet hebben. Het is misschien niet te gewaagd te veronderstellen dat het Westbrabants zoals dat door De Jong is vastgelegd, weinig verschilde van het Westbrabants

in 1600, toen de laatste taalvernieuwingen vanuit Antwerpen er waren doorgedrongen. Op gelijke wijze moet ook de vrijwel volledige afwezigheid van sociale differentiatie in het taalgebruik een voortzetting van een eeuwenoude situatie zijn. Het lijkt mij nl. ondenkbaar dat sociale taalverschillen zouden kunnen verdwijnen in een samenleving waar zulke duidelijke maatschappelijke tegenstellingen bestaan als in de Westbrabantse.

Met dat al weerspiegelt het oude, ongedifferentieerde Westbrabants een periode van grote stabiliteit, een stabiliteit waartoe ook Boumans met zijn mede-auteurs konkludeert na een onderzoek van diezelfde romans van De Jong. Zij hebben niet op het taalgebruik gelet, maar op de beschrijvingen van de dorpsgemeenschap in de eerste vier boeken en konstateren dat de massa – kennelijk in overeenstemming met de traditie – de maatschappelijke verhoudingen als statisch en onwrikbaar aanvaardt (Boumans e.a. 1977: 305).

Die eeuwenlang gekonsolideerde stabiliteit is trouwens niet een specifiek Westbrabants verschijnsel. In zijn antropologische studie over het dorp Ottoland in de Alblasserwaard heeft Verrips een soortgelijke toestand kunnen vaststellen. De samenvattende beschrijving van de door hem bestudeerde dorpsgemeenschap lijkt woordelijk van toepassing te zijn op de dorpsgemeenschap uit de boeken van De Jong en dus op West-Brabant in het algemeen: 'De inwoners van Ottoland vormden eeuwenlang met elkaar een gemeenschap van een heel eigen aard. De boeren monopoliseerden de belangrijkste produktiemiddelen; middenstanders, ambachtslieden en arbeiders waren voor hun bestaan van hen afhankelijk. Elke boer stond samen met zijn gezinsleden en personeel voor de taak in zijn levensonderhoud te voorzien. Tesaamen vormden zij een produktie-eenheid, vrijwel onafhankelijk van andere soortgelijke eenheden in het dorp'. (Verrips 1978: 223). Het is vrijwel zeker dat deze typering geldig is – met kleine nuanceringsen natuurlijk – voor een groot gedeelte van het Nederlandse platteland, inclusief West-Brabant.

Zo bezien is zo'n dorpsgemeenschap opgebouwd uit parallel gestructureerde eenheden, bestaande uit bijv. de boer en zijn arbeiders. Er was wel standsbesef, dat zich o.a. uitte in standshuwelijken, maar die vormden in de verste verte geen garantie voor onderlinge solidariteit. De boeren bleven in de eerste plaats individualist. Let wel, ook dit ontleen ik aan Verrips' beschrijving van Ottoland

in de Alblasserwaard, maar het is duidelijk dat het in West-Brabant niet anders was en soms nog is. Begrijpelijk dat in zo'n vertikaal ingedeelde samenleving nauwelijks sociale taalverschillen kunnen ontstaan; dat kan pas als de samenleving opengebrouwen wordt en zich een horizontale sociale geleiding vormt: boeren, burgers, arbeiders, enz. (Hartveldt 1978: 83-94).

Jammer genoeg zijn studies als die van Verrips in Nederland nog zeer gering in aantal, want zij zouden voor de dialektkunde en de sociolinguïstiek van grote betekenis zijn. Beide takken van taalwetenschap houden zich met de verhouding tussen taalsystemen bezig, de eerste voornamelijk waar die verhouding een ruimtelijk aspect heeft, de sociolinguïstiek, zoals de naam al aangeeft, als sociale factoren in het spel zijn.

Het begint er nu op te lijken dat zowel de dialektkunde als de sociolinguïstiek ten nauwste te maken hebben met de door Verrips aangegeven sociale omwenteling, die het doorbréken van de vertikale ofwel parallel opgebouwde samenlevingsvormen in wezen is geweest.

– 2 –

De sociologen Boumans, Debets en Verlaan (ik noem ze nu een keer alle drie) geven in hun skriptie op basis van gegevens uit de eerste vier Merijntje-Gijzen-romans een beschrijving van de gemeenschap waarin het verhaal zich afspeelt, dat wil dus zeggen de gemeenschap in een deel van West-Brabant op het eind van de vorige eeuw (Boumans e.a. 1977: 282-291). Typerend is naar hun mening het rechtlijnige en dogmatische van die samenleving, zoals dat blijkt uit gedachten, woorden en gedragingen van de Westbrabantse mensen. Ze bedoelen daarmee dat de bewoners niet anders doen dan zich gedragen in overeenstemming met de voorschriften van kerk en overheid, het meest die van de kerk. De grootmoeder van Merijntje is van die houding een extreem vertegenwoordigster. Zij is er voordurend op uit haar medemensen naar die voorschriften te beoordelen en te veroordelen. Maar praktisch iedereen aanvaardt de bestaande situatie en ook de rolverdeling die daarbij hoort. De sociale verhoudingen zijn verankerd in het heersende bekrompen normenpatroon van de katholieke kerk.

Het zou natuurlijk prachtig zijn als we van deze typering iets in de gesproken taal zouden terugvinden. En zeker, er zijn heel

wat opmerkingen van grootmoeder te registreren die van die bekrompenheid een overtuigend bewijs vormen, alleen ze zouden in het Nederlands al even bekrompen zijn. Hoogstens bevat het dialect uit de romans van De Jong misschien wat meer woorden en uitdrukkingen die die geest ademen dan een ander dialect of het Nederlands, maar een vergelijkend onderzoek is op dit punt niet uitgevoerd. De taalkundige theorie die zich met de relatie tussen taal en wereldbeeld bezighoudt, staat bekend als de Sapir-Whorf-hypothese, zo genoemd naar de twee Amerikaanse taalkundigen die haar hebben opgesteld. De hypothese luidt, vrij vertaald: de taal bepaalt de wijze waarop mensen denken (Hudson 1980: 103-105). De algemene opinie is dat de hypothese in deze vorm nooit te bewijzen is, al zijn er de laatste tijd wel experimenten gedaan die de waarschijnlijkheid ervan hebben doen toenemen (Appel e.a. 1977: 145-148).

De bewering dat mensen hun taal vormen naar behoefte, de tegenhanger van de Sapir-Whorf-hypothese, wil ik hier nader uitwerken aan de hand van bestaande typeringen van de Westbrabantse volksaard zoals die in het verleden zo vaak ondernomen zijn. Zo door de bekende taalkundige Jac. van Ginneken, die van Westbrabanders – hij was er zelf een – weet te melden dat ze uitmunten in lankmoedige deugden, zoals bereidheid tot werken en dienen (Van Ginneken 1943: 107-8). Het schijnt dat prof. van Ginneken op grond van zijn eigen omschrijving niet in alle opzichten als een typisch Westbrabander beschouwd kan worden, ook al kwam hij dan uit Oudenbos. Dit soort karakteriologische typering valt altijd op door onderlinge tegenstrijdigheid. Dat blijkt wel weer als we nu eens kijken naar de karakterschets die Dr. Weijnen geeft van de Westbrabantse mens: koppig, hard, eigengereid, individualistisch, vrijheidlievend, ruw en luidruchtig (Weijnen 1952: 18-19). Weijnen is zelf geen echte Westbrabander dat is wel duidelijk, want veel moois is het niet.

Voor enkele van zijn typering valt trouwens in dit verband wel wat te zeggen. Koppige en eigengereide mensen komen er in de boeken van De Jong genoeg voor; ik noem alleen de bekende Kruik. Flierefluiter is een voorbeeld van een vrijheidlievend mens. Ruw en luidruchtig zijn alle mannen onder elkaar. Tot zover heb ik de kwalifikaties van Weijnen opgevat als betrekking hebbend op romanpersonen, maar het is ook mogelijk ze te gebruiken bij een beschouwing van de taal en het taalgebruik. Dat ruwe en luidruch-

tige zijn natuurlijk wel betrekkelijke begrippen, maar daarom niet onjuist als we ze hanteren bijv. bij een vergelijking van het stemvolume van sprekende Westbrabanders en Oostbrabanders. Mijn indruk is althans dat de laatste zachter, melodieuzer en minder snauwerig en aggressief spreken dan mensen uit West-Brabant. Dat verschil in stemvolume is op diverse manieren te meten, al is het, geloof ik, nog nooit gedaan. Maar voor een dialect dat alleen schriftelijk is vastgelegd zoals in de boeken van De Jong, moeten we toch naar niet-akoestische eigenschappen kijken, bijv. het al genoemde individualisme.

Wie zijn individualiteit wil bewaren zal ervoor zorgen dat hij altijd iets van zichzelf geheim houdt, dat hij zijn diepere gevoelens niet blootgeeft. Het Westbrabants beschikt over enkele uitdrukkingen die een aardige illustratie lijken te zijn van deze individualistische houding. Om te beginnen de bekende groetformule: *dagge bedaankt zijt da witte* (631), die voorzover ik heb kunnen nagaan in Oost-Brabant niet voorkomt. Bij Antoon Coolen heb ik wel meermalen gevonden: *dank oe wel* en soortgelijke formules, maar niet iets wat lijkt op de Westbrabantse uitdrukking. Bij het Westbrabantse *dagge bedaankt zijt da witte* en ook bij de kortere formules *ge zij vriendelijk bedaankt* (182, 1036), wordt goed beschouwd niet rechtstreeks bedankt. *Ge zij* bedankt, drukt uit dat het bedanken al achter de rug is. Nu is bedanken eigenlijk een vorm van iets prijsgeven en soms heeft het zelfs iets vernederends waardoor het voor iemands persoonlijkheid en individualiteit niet prettig is. Door nu te doen alsof het bedanken al voltooide tijd is, probeert de Westbrabander de schade beperkt te houden.

Een Westbrabander gevraagd naar iets waar hij heel blij mee is ('Was 't een aorig meske, Merijntje?'), antwoordt in zo'n geval niet: 'Ja, fantastisch'!, maar: 'da gao genog' (748) of ook: 'da schik genog' (961). Iets dergelijks bespeur ik in een situatie waarbij aan een persoon een vriendelijke daad wordt bewezen en het kommentaar luidt: 't was glad niet nodig gewiest' (316) of wanneer de aangeboden hulp wordt aanvaard met een: 'a't nie te veul dol is' (34).

De zojuist genoemde voorbeelden heb ik ontleend aan de romans van De Jong. Ik voeg er enkele aan toe die ik me zelf nog herinner uit de Westbrabantse omgangstaal. Als mensen bij anderen op visite of aan tafel geweest zijn, bedanken ze daarvoor in de zojuist gemelde bewoordingen. Het antwoord van gastheer of gast-

vrouw is dan: ‘we zullen ’t mar een keer te goed houwe’. Met andere woorden, je hoeft je niet te verlagen tot dat bedanken, want wij komen een keer bij jullie en dan staan we quitte. In dit verband past misschien ook de indruk dat het sociale verkeer in West-Brabant voor een belangrijk deel gebaseerd is op wederkerigheid. Wie mensen uitnodigt, kan erop rekenen dat hij teruggevraagd wordt. Geen cadeaus geven, dat schept verplichtingen en jaagt de mensen maar op kosten, zoals het dan een beetje schijnheilig gezegd wordt.

Nog een voorbeeld van een uitdrukkingwijze die laat zien of vermoeden dat de Westbrabander zijn ware gevoelens graag voor zich houdt of hoogstens indirekt formuleert en daarmee individualist blijft, is het antwoord dat gegeven wordt op de vraag aan iemand of hij nog een borreltje wil: ‘Da kan me nie schille’. Ik ga er in zo’n geval altijd maar van uit dat dat bedoeld is als een positief antwoord en meestal blijkt dat ook wel de juiste interpretatie te zijn.

Natuurlijk zitten er gevaarlijke kanten aan dit soort amateurgepsychologiseer; daarom laat ik die toch altijd nog behoorlijk vage karaktertyperingen nu verder maar voor wat ze zijn en begeef me in omgekeerde richting, nl. vanuit het taalsysteem naar de eigenschappen van de samenleving. In de grammatica van een taal, hier opgevat als het hele taalsysteem, zijn verschillende onderdelen aan te wijzen, die allemaal in een specifieke verhouding staan tot het leerproces zoals kinderen dat moeten doorlopen. Als er iets is wat de hedendaagse taalwetenschap duidelijk gemaakt heeft, is het wel dat het leren van een taal voor een belangrijk deel betekent, het leren van regels, zoals de regel – om maar een eenvoudig voorbeeld te nemen – die luidt dat onderwerp en persoonsvorm van een zin beide enkel- of meervoud zijn. Dus wel *ik lees*, *wij lezen*, maar niet *ik lezen*. Dat geldt voor alle zinnen en daarom hoeven we al die duizenden zinnen niet apart van buiten te leren, maar alleen deze regel te onthouden en toe te passen.

Naast de beregelde taalverschijnselen blijven er nog een groot aantal elementen over die we wel stuk voor stuk moeten leren. De benamingen van voorwerpen en begrippen, bijv.: *stoel*, *tafel*, *neus*, *honger*, enz. In zeker opzicht vertonen talen en dus ook dialecten juist in die te leren onderdelen van het taalsysteem, zoals de woordvoorraad, hun meest specifieke karakter. Dat het *ik lees* is en *wij lezen* geldt voor bijna alle Nederlandse dialecten en ook

voor de standaardtaal, maar tegen ons aller voorhoofd wordt alleen in West-Brabant *stui* gezegd. Het stuiven van zand is alleen hier bekend onder de naam *smoren*. Veulentjes heten alleen in West-Brabant *fötjes*. En zo zijn er nog wel honderden woorden te noemen. De studie van de woordvoorraad van een taal is boeiend en leerzaam, want we kunnen er veel uit opmaken over de opbouw en de levensomstandigheden van een samenleving. Zo zijn er in de ene taal begrippenspecificaties die ergens anders niet bestaan. In een dialect dat gesproken wordt door boeren en veetelers zullen we een groot aantal namen voor verschillende typen rundvee aantreffen, maar niet voor soorten papier. Eskimo's hebben een hele serie termen voor verschillende soorten sneeuw, Westbrabanders voor allerlei onkruid. Zo is de woordvoorraad van een taal de weerspiegeling van de cultuur waar ze deel van uit maakt.

Er zijn nog twee nauwverwante afdelingen in het taalsysteem waar de taalgebruiker niet de weg vindt door het leren van regels, maar doodeenvoudig door zich de elementen afzonderlijk eigen te maken. Ik bedoel daar het volgende mee. Behalve de zinstypes die de taalgebruiker met behulp van de regels die hij kent, zelf kan vormen, wijzigen en variëren, zijn er andere soorten zinnen die niet gewijzigd kunnen worden, doordat de delen steeds in vaste combinatie met elkaar verschijnen. Een voorbeeld: 'ge proat noar a'ge verstaand ed' (De Jong *passim*). Zulke vaste combinaties, die ik stereotypen zou willen noemen, zijn – zo heet het – geïdiomatiseerd, dat wil zeggen in het lexikon ofwel de woordenschat opgenomen (Koefoed 1978: 24). Men vindt ze in de boeken van De Jong in grote aantallen en ook vaak meerdere keren. Ik geef u een rijtje voorbeelden:

'ge zijd 'een sjeloersen oap (of iets ander lelijks) één doar zijde gaauw mee gepreze' (232)

'lillijken oap a'ge doar stoat' (320)

'T za' wa'zijn'ee't wa'gewiest' (500; 727)

'A'me-m nog moar lang meugen 'emme, manne: lusse zal wel goan' (721)

'ik zal de laamp moar es oansteker, dan kumme beter zien wamme zège, wa'gij?' (30)

'Gin gedachte van' (geen sprake van) (903)

'Gij lult er een punt (of pin) oan' (818)

Nog een uit mijn herinnering: 'ij luld as een knikker die arrebaar-reg ouwt'. Met die laatste voorbeelden zijn we eigenlijk al bij het

tweede type idioom aangeland, nl. de figuurlijke uitdrukking. Het verschil met het syntaktische stereotype is dat bij de figuurlijke of overdrachtelijke uitdrukking de betekenis van de som van de delen een betekenispecificatie ondergaan heeft die in het taalverwervingsproces als zodanig geleerd moet worden. De zin 'ij oal z'n eige d'r een ziekte mee op z'n lijf' (naar De Jong 239) is ook voor wie hem voor het eerst hoort te begrijpen, maar voor een juiste interpretatie van de mededeling 'da's ok wa lekkers', moet men weten dat *lekkers* in bepaalde omstandigheden en van personen gezegd een negatieve betekenis heeft en wel ironisch bedoeld is.

Aan de voorbeelden, die ik aan de boeken van De Jong ontleend heb, zult u kunnen zien dat het verschil met de syntaktische stereotype uitdrukkingen vaak niet groot is. Het is nu eenmaal moeilijk als het om betekenis gaat, grenzen te trekken. En dan ga ik nog maar voorbij aan de discussie die momenteel in de taalwetenschap gevoerd wordt, waarbij de vraag centraal staat of bepaalde vormen van beeldspraak niet tóch zulke universele trekken vertonen dat ze in de vorm van regels in de eigenlijke grammatika moeten worden opgenomen (Balk-Smit Duyzentkunst 1980).

Als zich op een ongelegen moment een ongewenst persoon aandient, zegt de Westbrabander: 'amme n'alles g'ad emme, krijgeme dad'ok nog' (344). 'Ge bleft er blaauw van' (708) betekent: je krijgt er niets van. 'Ik em et ier altij gefrete' (351) wil zeggen: ik krijg hier altijd de schuld. En met 'ik wed agij niet tuffe zou in een kom geitemelk mee suker' (173) bedoelt de Kruik dat hij veronderstelt dat Merijntje wel trek heeft in het genoemde drankje. 'D'r is oan jou gin eer te b'oale' (683) is: je bent ondankbaar.

Dit rijtje voorbeelden dat niet bedoeld kan zijn als een volledige inventaris van wat de boeken van de Merijntje-Gijzen-cyclus te bieden hebben, geeft aan dat ook de figuurlijke uitdrukking, of misschien kan ik beter zeggen de niet letterlijk bedoelde uitdrukking, in het Westbrabants de grammatikale status van een woord heeft, en wel om de volgende reden. Beide typen uitdrukking, de letterlijke en de niet-letterlijke, liggen vast, er komen er geen meer bij, de categorie is niet-produktief. De uitdrukkingen zijn, met andere woorden, klichés geworden. Niemand bedenkt een nieuwe uitdrukking of vergelijking, zoals schrijvers en andere gebruikers van de kultuurtaal dat zo graag doen. De dialektspreker komt niet

eens op de gedachte, hij heeft er geen behoefte aan, de gemeenschap hecht niet aan oorspronkelijk taalgebruik, de taal is op dit punt als statisch te typeren.

Als we de uitdrukkingen op hun inhoud of strekking bekijken, valt het op dat de meeste een duidelijk negatieve waarde hebben en het zou daarom van belang kunnen zijn eens een volledig onderzoek in te stellen naar de vraag in hoeverre er verband bestaat tussen de overvloedige aanwezigheid van bepaalde stereotype uitdrukkingen in het dialect en de samenleving. Ik herinner hier ook nog even aan de Sapir-Whorf-hypothese, de taal maakt het denken. Het zou het toetsen waard zijn of de aanwezigheid in een taal van zoveel pasklare uitdrukkingen die evenzovele oordelen of liever véroordelingen behelsen, niet van invloed kan zijn op het wereldbeeld, zoals dat in het proces van socialisatie gevormd wordt (Hudson 1980: 99-103).

Dat De Jong zo'n onderzoek mogelijk maakt of tenminste de aanzet ertoe verschaft doordat hij zoveel nu ten dele al verdwenen Westbrabants idioom in gesprekssituaties geregistreerd heeft, is niet een van zijn geringste verdiensten.

– 3 –

De verhuizing naar Rotterdam, zoals die in het vierde boek, *In de draaikolk*, plaatsvindt, brengt de familie Gijzen voor het eerst echt in aanraking met een andere taal dan het eigen dialect. Ook nu weer treft de manier waarop De Jong – natuurlijk voor een groot deel op grond van eigen ervaringen – in deze en de volgende vier romans dat dialect, nu dus tegenover het Hollandse Rotterdams, een rol laat spelen in de ontwikkeling van zijn hoofdpersoon. Al meteen bij de beschrijving van de eerste ogenblikken in de nieuwe stad blijkt de taal een bijzondere functie te vervullen, als het tot dan toe nog latente gevoel van heimwee bij Merijntje gewekt wordt door de opmerkingen over hun armzalige inboedel, opmerkingen in 'die hooghartige, aanstellerige Hollandse stadstaal', die hij dan ervaart als koud en hatelijk (414). Die vreemde taal geeft hem pas werkelijk een gevoel van verlatenheid, dat sterk afsteekt bij de geborgenheid van zijn geboortedorp, met mensen die allemaal praat-ten zoals hijzelf.

De volgende dag, hun eerste in Rotterdam, wordt het niet veel beter, als een overigens vriendelijke buurman opmerkt dat hij zo'n

raar *koeterwaals* praat (418). Maar het is wederzijds, want Merijntjes oordeel over de taal van de buren is ook nauwelijks positief te noemen: ze spraken zo *stijf Hollands*, wat hij onwillekeurig associeert met standsverschil. Maar dan ziet hij in zekere zin tot zijn geruststelling dat buurman een zgn. pilowse broek draag, het uniform van de arbeider, dus 'deftig' kan dat Hollands nu ook weer niet zijn (Nuytens 1962: 52, over de sociale status van pilow).

De kwalifikatie 'boertje' die Merijntje al gauw ten deel valt, dankt hij trouwens niet uitsluitend aan zijn afwijkende taalgebruik en zijn vreemde voornaam Merijntje, maar ook aan zijn typische kleding: jas, broek en vest. Daarmee krijgt voor het eerst in de romancyclus ook de kleding een nadrukkelijker sociaal-kulturele rol toebedeeld. Maar de taal vormt toch het voornaamste onderscheid en ook het meest hinderlijke: zijn eerste vriendje in de stad adviseert hem niet andere kléren aan te doen, maar wel om anders te gaan prátén, 'anders lachen ze d'r eige hier allemaal een kriek' (426). Uit het antwoord van Merijntje blijkt dat hijzelf in die tijd, hij is dan elf of twaalf jaar, zijn dialect niet als minderwaardig beschouwt: 'zoa jullie proate da' klienk zo vremd zo ... grootsig één zo flaauw' (427).

Het spreekt vanzelf dat hier nog lang niet aan de voorwaarden voldaan is om iemand een nieuwe taal te doen aanvaarden, ook al is dat dan de taal van de nieuwe omgeving. Trouwens Merijntje kende het Hollands daarvoor alleen nog maar als de taal van mensen die hem of zijn vrienden vijandig waren: de grensjager en de spottende vriend van meneer Walter. Walter zelf sprak tegen Merijntje juist dialect en dat maakte de afstand die tussen hen bestond weer ongedaan.

Hier in de stad bevindt hij zich in een hopeloze situatie. Aan de ene kant vindt hij zijn eigen taal veel aannemelijker dan wat hij in Rotterdam hoort spreken, dus waarom zou hij stads gaan praten; hij zou het bovendien niet durven uit schaamte tegenover jongens uit het dorp, die hier wel niet wonen, maar die hij wel voortdurend in gedachten heeft. Maar aan de andere kant: (plat) Brabants spreken in Rotterdam betekent uitgelachen en uitgescholden worden. De houding van Merijntje tegenover beide taalsystemen is goed te begrijpen: voor hem heeft dat stadse Rotterdams nog geen enkele functie, terwijl het dialect in elk geval het middel is waarin hij zich tegenover zijn bekenden, maar ook vreemden kan en moet uitdrukken. Hij is daardoor nog niet in staat en bereid ook maar

één stap in de richting van dat Rotterdams te zetten, maar houdt des te krampachtiger aan zijn dialect vast.

Dat het dialect in deze omstandigheden ook de functie vervult van zingeving, zoals dat begrip door Van Dalen (Van Dalen e.a. 1980: 8) is geformuleerd, spreekt wel vanzelf. Een taalsysteem wordt nl. voor iemand zingend als hij er zich van bedient om dingen en situaties te benoemen, om zijn ervaringen te ordenen, niet tegen anderen, maar voor *zichzelf*, bijv. in monologen en dagboeken. Als een aspekt van die zingeving zou ook genoemd kunnen worden de functie van het denken, voorzover dat in taal plaats vindt, wat zeker het geval is als men hardop in zichzelf praat. Nu is het in dit verband wel uiterst merkwaardig dat De Jong zijn hoofdpersoon vanaf het begin wel dialect laat *spreken*, maar zijn gedachten steeds in het Nederlands weergeeft. Men kan zich daarbij afvragen of De Jong het dialect toch op een of andere manier ontoereikend vond om het zieleleven van zijn kleine held te verwoorden. Het was toch mogelijk geweest de jongen regelmatig hardop te laten denken. Nu is er een vreemde diskrepantie ontstaan tussen het hogere gedachteleven en het simpele dialect. Het zou de moeite lonen eens na te gaan hoe de schrijver geprobeerd heeft die twee op elkaar af te stemmen.

Ondertussen ontwikkelt er zich in Rotterdam al gauw een merkwaardige tegenstelling tussen Merijntje die last blijft houden van heimwee of beter gezegd van *vaort* en zijn broer Arjaan die van begin af aan nooit anders dan smalend over hun Brabantse dorp met zijn suffe bewoners gesproken heeft. Arjaan is dan ook de eerste in de familie Gijzen die zich van het Rotterdams gaat bedienen en zijn broertje van de noodzaak daarvan weet te overtuigen, waarbij opgemerkt moet worden dat economische motieven hier de drijfveer waren, al gaat het dan maar om het aan de vrouw brengen van bosjes kachelhout (529). Maar als het niet hoeft, spreekt Merijntje geen Rotterdams.

Halverwege de hele cyclus van acht boeken, om precies te zijn op blz. 547 van de in totaal 1171 blz. blijkt er in Merijntjes houding ten opzichte van zijn moedertaal, het Westbrabants, een opvallende verandering gekomen te zijn. Zijn dialect kwalificeert hij nu zelf als 'boers', hetzelfde woord dat hem vroeger gekwetst had, toen het Brabants nog zijn enige taal was. Hij is nu ongeveer 18 jaar en heeft een toevallige ontmoeting met zijn oude vriend Flierefluiter, tegen wie hij wel Brabants spreekt – hoe zou het anders

kunnen —, maar, voegt hij er onnodig verontschuldigend aan toe: 'Aanders proat ik 'ollaans, 'or; ze kunne bekaant nie' 'oore a'k een vremde zijn' (547). Het is ook een duidelijk bewijs dat hij zich met het leven in Rotterdam verzoend heeft of dat zelfs graag wil aksepteren. Interessant is daarom dat de Westbrabanders tijdens Merijntjes vorige vakantie bij zijn grootmoeder al beweerden dat hij af en toe 'stadse uitdrukkingen gebruikte en Hollands praatte' (483), ook al sprak hij dan weer gewoon dialekt. Het opvallende daarbij is dat zijn verhalen over de grote stad dan bepaald niet in mineur zijn.

Zo langzamerhand blijkt er in de taalsituatie van de familie Gijzen wel meer veranderd te zijn. Vader en moeder spreken tegen iedereen nog steeds dialekt; dat zal zo tot het eind toe blijven. Merijntje spreekt thuis nog wel dialekt, maar tegen anderen altijd Hollands, in feite dus Rotterdams. Zijn jongere broer Jan is op de straat zijn dialekt helemaal verleerd (554) en spreekt het nooit meer, ook thuis niet, al verstaat hij het natuurlijk wel. De oudere broer Arjaan is tweetalig geworden net als Merijntje. Onder elkaar en tegen hun ouders spreken ze Westbrabants. Merijntje richt zich in zijn taalgebruik naar de persoon met wie hij spreekt. Nooit gebruikt hij Hollands tegen zijn ouders of broer Arjaan, maar wel tegen de Hollandstalige Jan, nooit spreekt hij nog dialekt tegen Hollanders. Beide taalsystemen hebben dus hun eigen zgn. kontaktfunctie (Van Dalen e.a. 1980: 9-10). Alleen in momenten van verwarring of woede verraadt hij dat het spreken van Hollands meer concentratie vergt dan hij kan opbrengen: dan spreekt hij weer Brabants (591 o.a.). Soms lijkt het dat hij het dialekt hanteert om afstand te scheppen tussen zichzelf en iemand die hem op al te vrijpostige manier benadert. Dat is dan in de regel iemand van het andere geslacht, dat in de romancyclus voor honderden bladzijden met problemen zorgt.

Alles wijst er trouwens op dat De Jong dit soort kodewisselingen tussen Brabants en Rotterdams bewust heeft aangebracht en daar een bedoeling mee gehad heeft. Aan de andere kant maakt dat de behandeling van de taal of beide talen zeer authentiek, want het lijkt me niet aannemelijk dat de schrijver in de tijd dat de romans ontstonden zich heeft verdiept in de taalkundige literatuur over dit onderwerp, als die al bestond. Hij geeft eenvoudig zijn eigen ervaringen weer.

Na het voor Merijntje nogal schokkende incident met Bets, de

wilde vrouw van Flierefluit, waarbij hij blijk gaf dat het Brabants in feite nog altijd zijn eerste taal is, al had hijzelf misschien anders gewild (593), gaat hij met Flierefluit terug naar zijn land van herkomst. Vandaar dat de rest van de vijfde roman, *De grote zomer* geheten, het Westbrabants weer de enige taal van de dialoog wordt en dat blijft, tot het laatste boek toe. Pas in de achtste en laatste roman, *Een knaap wordt man*, neemt het Hollands en gaandeweg ook het Nederlands weer een belangrijke plaats in. De periode, beschreven in de romans 5, 6 en 7 is er een van terugkeer, naar het land, de mensen en hun taal. Het is nog altijd zijn land en zijn taal (951).

Toch is er wat die taal betreft iets wezenlijks veranderd, want op verschillende ogenblikken tijdens dit lange verblijf met Flierefluit in Brabant merkt Merijntje dat het dialekt niet toereikend is om gedachten uit te drukken die hem in de aanwezigheid — alweer — van een vrouw bestormen. Het dialekt schiet met andere woorden in zijn zingevende functie te kort. Al eerder heb ik gewezen op de merkwaardige diskrepantie die De Jong gekreëerd heeft tussen het denken van zijn hoofdpersoon (en trouwens ook van anderen) en de wijze waarop die gedachten in het dialekt worden uitgedrukt. Men zou kunnen zeggen dat het denken zich op een hoger plan afspeelt dan het dialekt. Of dit in taalpsychologisch opzicht juist is, laat ik in het midden, feit is dat de hoofdpersoon hier voor het eerst zich die tegenstelling bewust wordt en beseft dat zijn moedertaal onvoldoende mogelijkheden heeft, maar ook dat het Hollands hem te vreemd is. De zotte stadhuiswoorden (739) waarover het Hollands in zulke gevallen kon beschikken, zou hij niet over zijn lippen kunnen krijgen. Dat hij dat Hollandse taalstelsel nog steeds als zijn tweede taal ziet, typeert hij zelf op zeer treffende wijze aldus: 'Ik heet Merijntje, maar ze noemen me hier Rinus' (1106).

Voor een vanuit taalkundig oogpunt bijzonder opvallend gebruik van taal gaan we naar het laatste boek. De passage waar ik uw aandacht voor wil vragen verraadt naar mijn mening overigens meer over De Jongs visie op het gebruik van de twee kodes, Brabants en Hollands, dan over zijn eigen ervaringen. Het is een geval van taalwisseling van een zeer ongebruikelijk soort, dat mij tenminste niet uit de literatuur bekend is, maar dat daarom niet minder aanvaardbaar is. Wat is het geval?

Merijntje verblijft bij de musikus meneer Louis, bij wie hij wat

karweitjes opknapt. Louis geeft hem op zijn beurt onderricht in het Nederlands, waardoor hij nu zo ongeveer drietalig aan het worden is. Daardoor overvalt hem tegenover de mondaine Mevrouw Amelie, de zuster van meneer Louis, toch weer die onzekerheid en vervalt hij wel zeer zijns ondanks weer tot het spreken van dialect. Tegenover deze zeer stadse dame schaamt hij zich daarover meer dan ooit, maar zij, die wel een interessant avontuurtje wil met deze onhandige sukkel, ziet kans om wat Merijntje als een gebrek in zichzelf beschouwt, te sublimeren tot een prachtige eigenschap: 'Praat jij maar Brabants ... ik vind heus dat Brabants veel aardiger .. 't Klinkt zo zacht, het vloeit veel mooier, en als 'et je moedertaal is, kun je je er immers veel beter in uitdrukken' (1032). En ook verder doet Amelie op den duur succesvolle pogingen hem het gevoel te geven dat zij bewondering en waardering heeft voor wat toch het meest persoonlijke in hem is, zijn taal. Voortaan spreekt hij in haar aanwezigheid alleen maar dialect, kennelijk om Amelie een plezier te doen (1050), een wel heel bijzonder en ongekend motief voor kodewisseling. Dan merkt hij opeens – geholpen door meneer Louis dan – dat hij misbruikt wordt en hij keert zich resoluut van Amelie af en nu ook min of meer van zijn dialect.

Het aardigste bewijs dat de taalrollen sinds die tijd omgekeerd zijn, levert Merijntjes laatste liefdesrelatie, die met Riekie. Liefdesverklaringen zijn voor Merijntje Gijzen altijd problematische zaken gebleven, meer nog dan voor een ander, doordat hij voor het dilemma stond hoogst persoonlijke gedachten in zijn zeer persoonlijke, maar voor anderen en ook hemzelf boerse dialect uit te spreken of in de vreemde taal die het Hollands voor hem was. Bij Riekie lijkt dit probleem opgelost te zijn. Hij verklaart haar zijn liefde in het Nederlands, met Rotterdams aksent waarschijnlijk (1148) en we kunnen op grond daarvan vaststellen dat van dan af het Nederlands pas echt zijn eerste taal geworden is.

Het wordt tijd ons af te vragen wat voor belang de romans van de Rotterdamse periode voor de sociaal gerichte taalkunde kunnen hebben. En ik meen dan dat ze in twee opzichten waardevol zijn. Ten eerste geven ze een psychologisch aanvaardbaar en realistisch beeld van de problemen van tweetaligheid die ontstaan wanneer een dialectspreker in een stedelijke gemeenschap terechtkomt, al moet ik hier toch een opvallende uitzondering noemen: het Westbrabants kent geen *h*, het Rotterdams wel. Iedere Westbrabander die

van taal verandert, weet dat hij dan voortdurend moeite met die *h* zal hebben, en die weglaat waar hij hoort en hem uitspreekt juist waar hij niet mag staan: bijv. aldus: "ier te mogen spreken is voor mij een 'eele heer'. Ik noem dat van De Jong een gemiste kans, maar wel de enige van dit soort.

Een tweede verdienste heeft het werk doordat het laat zien wat de gevolgen zijn voor het taalgebruik als de houding, de attitude ten opzichte van de taal of het dialect verandert en ook hoezeer aan de andere kant die houding weer bepaald wordt door de gesprekssituatie. Dat zijn kwesties die in de sociolinguïstiek van de laatste jaren volop in de belangstelling staan (zie bijv. Meeus 1980).

De Jong maakt ook al schrijvende aannemelijk dat een verschuiving binnen de hiërarchie van twee afwisselend gebruikte taalkodes voorafgegaan wordt door een verandering in attitude. Eerst nádat Merijntje het dialect als boers is gaan ervaren, breekt de periode aan dat hij het Nederlands of Rotterdams aanvaardt kan. En zelfs dan nog zijn er situaties, emotionele situaties, waarin die voorkeur door onvermogen niet geëffektueerd wordt, hetzij doordat zijn gevoelens zijn attentie voor het taalgebruik volledig absorberen, hetzij doordat degene tot wie hij spreekt hem dwingt tot het spreken van zijn dialect.

Beide taalsituaties, waarin het gaat om de verhouding tussen gevoel en taalgebruik, laten zich moeilijk door middel van bandopnames of interviews registreren, juist doordat ze in hoge mate spontaan en emotioneel zijn. Er is tot nu toe dan ook weinig onderzoek naar gedaan (zie wel Koefoed-May 1980). Men krijgt er alleen weet van op grond van eigen ervaring of doordat een romanschrijver met inlevingsvermogen ze in zijn boeken gestalte geeft. Dat brengt me tot de volgende slotopmerking.

Zoals ik in de beide vorige delen van mijn artikel al kon wijzen op het grote belang dat de romans van De Jong hebben voor de dialectologie, breng ik nu graag hun waarde voor de sociolinguïstiek naar voren. Zo goed als de psychologie zich meermalen met vrucht gewijd heeft aan onderzoek van romans, ik denk aan het beroemde boek van Rümke over *Van de koele meren des doods*, zo ook zijn romans als die van De Jong belangrijk studiemateriaal voor de sociaal gerichte taalkunde, door hun nauwkeurige observaties van taalgebruik en -attitude in het begin van deze eeuw.

Of De Jongs romans voor de letterkunde van belang zijn, waag ik niet te zeggen, maar dat zij het zijn voor de taalkunde, daarover kan geen twijfel meer bestaan.

Bibliografie

- Appel, René, Gerard Hubers, Guus Meijer (1977), *Sociolinguïstiek²*, Utrecht
- Balk-Smit Duyzentkunst, F. (1980), 'Metaphor and linguistic theory', in: *Linguistic Studies offered to Berthe Siertsema*
- Boumans, Matthijs, Frans Debets, Ger Verlaan (1977), *A.M. de Jong: Merijntje Gijzens jeugd en het sociaal-demokraties ontwikkelingswerk*; een materiaalverzameling, Nijmegen
- Dalen, Leo van, Geert Koefoed, Anneke Mol (1980), 'Functies van taal', in: *Funktionele taalstudies*
- Entjes, Heinrich (1970), *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*, Groningen (diss. Münster 1968)
- Funktionele taalstudies* (1980), Instituut A.W. de Groot voor Algemene Taalwetenschap van de Rijksuniversiteit te Utrecht
- Geerts, G., A. Hagen (1980), *Sociolinguïstische studies 1*; Bijdragen uit het Nederlandse taalgebied; bijeengebracht door —, Groningen
- Ginneken, Jac. van (1943), *De studie der Nederlandsche streektaalen*, Amsterdam
- Hartveldt, Dolf (1978), *Taal en samenleving*; over de sociale functies van taal, ideologie en taalvariatie, Baarn
- Hudson, R.A. (1980), *Sociolinguistics*, Cambridge
- Jong, A.M. de (1971), *Merijntje Gijzens jeugd en jonge jaren*, Amsterdam
- Koefoed, G.A.T. (1978), 'Taalverandering in het licht van taalverwerving en taalgebruik', in: Koefoed en Van Marle
- Koefoed, G.A.T. en J. van Marle (1978), *Aspecten van taalverandering*, Groningen
- Koefoed, G. en R. May (1980), 'Motieven van taalkeuze in Suriname', in: Geerts-Hagen
- Leideritz, W.J.M. (1978), *De tramwegen van Noord-Brabant*, Leiden
- Linguistic Studies offered to Berthe Siertsema* (1980) edited by D.

- J. van Alkemade e.a., Amsterdam
- Meeus, Baudewijn (1980), 'De discrepantie tussen taalgebruik en taalhouding', in: *Taal en Tongval* 32, 26-52
- Nuijten, E. (1962), *De tweetalige mens*; een taalsociologisch onderzoek naar het gebruik van dialect en cultuurtaal in Borne, Assen (diss. Nijmegen)
- Rampart, Jos (1980), *Een onderzoek naar de relatie tussen A.M. de Jong en George van Raemdonck*, Tilburg
- Toorn, M.C. van den (1977), 'De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen', in: *De nieuwe taalgids* 70, 520-540; ook in: Geerts-Hagen
- Verrips, J. (1978), *En boven de polder de hemel*; een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971, Groningen
- Weijnen, A.A. (1937), *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant in aansluiting aan geographie, geschiedenis en volksleven*, Fijnaart (diss. Nijmegen)
- (1948), *Wezen en Waarde van het Dialect*, Zutphen
- (1952), *De dialecten van Noord-Brabant*; uitgegeven door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

Herkomst van de illustraties

- omslag : Nieuwe kaart van de Baronie van Breda en 't Markgraafschap van Bergen op Zoom, uit: *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, Tweede deel, te Amsterdam by Isaak Tirion, 1740
- 1 : J.W. Boerman en K.M. Knip, *Natuurlijke historie; deel II: plantkunde*, Groningen ⁶1914
- 2 : A. Kosch en M.C.H. Ruys, *Wat is dat voor een boom?*, Zutphen ⁶1957
- H. Heimans e.a., *Geïllustreerde flora van Nederland*, Amsterdam-Djakarta ¹⁹1956
- 5,42 : *Vragenlijsten met register (1931-1958)*, Amsterdam 1960
- 6 : fragment van de kaart uit: Abraham Ortelius, *Theatrum orbis terrarum* 1570
- 7 : Strandwal bij Kijk in de pot door Valentijn Klotz (1671)
- 20,21,22 : J.E. Sluiters, *Prisma vogelgids*, Utrecht ⁴1966
- 27 : uit een advertentie van Philips' grammofoonplaten
- 29,33 : H. Heimans e.a., zie boven
- 30 : *Vragenlijsten*, zie boven; het tweede plaatje: weet ik niet meer
- 31 : niet meer te achterhalen
- 38 : E.H.A. Nakken-Rövekamp, *Elseviërs pocketkookboek*, Amsterdam-Brussel 1962
- 40 : Gemeente-archief te Wouw
- 41 : A. Weijnen en Jan van Bakel, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*, afl. 1, Assen 1968
- 47 : tekening van Arjan Stroop
- 48,49 : fragment uit P. Breugel, *Kinderspelen*

mijn dank aan degenen die toestemming verleenden tot overnemen

overige tekeningen en de kaartjes zijn van de schrijver, tenzij de bijschriften anders vermelden

